

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВОЛИНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ**

Кафедра соціальної роботи та педагогіки вищої школи

СМОЛЯНСЬКА ЮЛІЯ ДМИТРІВНА

**СОЦІАЛЬНА ПРОФІЛАКТИКА БУЛІНГУ В СЕРЕДОВИЩІ
СТАРШИХ ПІДЛІТКІВ**

Спеціальність: 231 «Соціальна робота»

Освітньо-професійна програма «Соціальна робота. Соціальна педагогіка»

Робота на здобуття освітнього ступеня «Бакалавр»

Науковий керівник:
ЛЯКІШЕВА АННА ВОЛОДИМИРІВНА,
доктор педагогічних наук, професор

РЕКОМЕНДОВАНО ДО ЗАХИСТУ
Протокол № 21
засідання кафедри соціальної роботи
та педагогіки вищої школи від 16 травня 2024 р.
Завідувач кафедри

_____ проф. Чернета С.Ю.

ЛУЦЬК – 2024

АНОТАЦІЯ

Смолянська Ю.Д. Соціальна профілактика булінгу в середовищі старших підлітків

У бакалаврській роботі розкриваються зміст, форми та методи соціальної профілактики булінгу в середовищі старших підлітків.

На основі аналізу соціально-педагогічної літератури булінг визначено як цькування, залякування, насильство, жорстоке поводження, агресія, тортури, які мають умисний характер, і проявляються в тривалих, неодноразово повторюваних діях фізичного та психічного характеру з боку особи або групи осіб, які володіють певними фізичними, адміністративними, психологічними перевагами і чиняться з визначеною метою: залякати, примусити зізнатися у чомусь, покарати за вчинення якогось діяння тощо.

Соціальну профілактику булінгу серед старших підлітків розглянуто як систему заходів соціального виховання учнів 8-9 класів, спрямованих на створення оптимальної соціальної ситуації розвитку школярів, попередження виникнення агресії, цькування, залякування, жорстокого поводження та інших проблем та девіацій особистості. Визначено види, рівні, зміст, методи та форми соціальної профілактики боулінгу в середовищі старших підлітків.

Визначення актуального стану наявності булінгу в ліцеї показало, що окремі підлітки зазнали булінгу саме в закладі загальної середньої освіти, про допомогу звернулися б до друзів і педагогічного колективу закладу.

Задля мінімізації впливу насилля на підлітків ліцею нами була розроблена Програма соціальної профілактики булінгу «Ні булінгу!», яка передбачала систему міні-лекцій, бесід, ігор, тренінгових вправ, розігрування ситуацій, які сприяли кращому усвідомленню учнями чинників тих чи інших емоційних реакцій та станів, розпізнавання та розуміння їх походження.

Ключові слова: булінг, старші підлітки, соціальна профілактика, програма соціальної профілактики булінгу.

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ СОЦІАЛЬНОЇ ПРОФІЛАКТИКИ БУЛІНГУ СЕРЕД ШКОЛЯРІВ.....	8
1.1. Булінг як соціальне явище: його сутність та види.....	8
1.2. Зміст, рівні та види соціальної профілактики булінгу в учнівському колективі старших підлітків.....	19
РОЗДІЛ II. ШЛЯХИ ЕФЕКТИВНОЇ СОЦІАЛЬНОЇ ПРОФІЛАКТИКИ БУЛІНГУ СЕРЕД СТАРШИХ ПІДЛІТКІВ.....	34
2.1. Актуальний стан наявності булінгу серед учнів 8-9 класів.....	34
2.2. Програма ефективної соціальної профілактики булінгу в середовищі старших підлітків.....	39
ВИСНОВКИ.....	52
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	55
ДОДАТКИ	61

Вступ

На сучасному етапі розвитку суспільства в закладах освіти спостерігається зростання кількості випадків жорстокого ставлення з боку старших і сильніших учнів та вчителів до менших і слабших членів шкільного колективу. Агресія, третирування, мобінг, булінг, кібербулінг – це ті негативні явища, які найчастіше поширені в школі. Особливо важким для учнів є шкільне цькування, оскільки процес, в якому задіяно низка учасників

У будь-якому закладі загальної середньої освіти спостерігається цькування, емоційний чи фізичний тиск у відносинах учень-учень або учень-вчитель.

Актуальність та необхідність вивчення явища учнівського булінгу зумовлюється ще й тим, що школа і педагоги дистанціюються від вказаної проблеми через недостатню обізнаність учителів і самих школярів про причини, види та форми булінгу. Як правило, вчителі мають хибне уявлення щодо масштабів поширення цього негативного явища і не завжди прагнуть попереджувати його виникнення.

З огляду на це, першочерговими завданнями закладів загальної середньої освіти є профілактика булінгу в учнівському колективі, і проведення відповідної корекційної роботи зі школярами, які зжинали утиску. Таке бачення проблеми вказує на її прикладний характер та необхідність забезпечення психолого-педагогічного підґрунтя у розробці адекватних шляхів подолання булінгу в освітньому просторі.

За даними опитування ЮНІСЕФ, 67% дітей зіштовхувались з проявами насилля у школі протягом останніх трьох місяців. Шанси на те, що ваша дитина не зіштовхувалась з цькуванням – 1 до 2 не на користь дитини. Кожна четверта дитина (24%) ставала жертвою насилля з боку однокласників [9, с. 42]. Найбільше проявів цькування спостерігається в підлітковому віці, оскільки це період, коли діти надзвичайно емоційні, а тому – різкі. Через це їм властива схильність до різких кроків та крайнощів – у тому числі й до жорстокості – психологічного та фізичного насилля щодо інших членів учнівського колективу.

Про необхідність попередження булінгу йдеться і в Законах України «Про освіту», «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу», в яких наголошується на обов'язках педагогічних працівників щодо захисту школярів під час освітнього процесу від будь-яких форм фізичного та психічного насильства, приниження честі та гідності, дискримінації за будь-якою ознакою, пропаганди та агітації, що завдають шкоди здоров'ю здобувача освіти, запобігання вживанню ними та іншими особами на території закладів освіти алкогольних напоїв, наркотичних засобів, інших шкідливих звичок [27].

Проблему профілактики булінгу в останні роки досліджують такі українські вчені як Ю. Бойко-Бузиль, С. Бурова, П. Бойчук, Ю. Градова, Л. Вольнова, М. Дмитренко, О. Лавриненко, В. Панок, В. Синьов та ін. Заслужують уваги праці з профілактики цього негативного явища М. Козігори, А. Король, О. Кормило, Н. Прибіткової, Л. Процик, Н. Сушик та ін. Науковий інтерес до явища булінгу з боку педагогів і правознавців не дає можливості комплексно окреслити його сутність, а отже визначає потребу ретельного аналізу проявів булінгу в учнівському колективі, особливо серед старших підлітків, що дасть змогу обґрунтовано підходити до соціальної роботи та педагогічної корекції його наслідків.

Актуальність проблеми та необхідність ефективного проведення соціальної профілактики булінгу серед школярів зумовили вибір теми бакалаврського дослідження «**Соціальна профілактика булінгу в учнівському колективі**».

Мета дослідження – на основі теоретичного аналізу проблеми, розробити програму ефективної соціальної профілактики булінгу серед старших підлітків.

Об'єкт дослідження – соціальна профілактика булінгу.

Предмет дослідження – зміст, форми та методи соціальної профілактики булінгу серед учнів 8-9 класів.

Для реалізації мети дослідження необхідно вирішити такі **завдання**:

1. Визначити сутність, види булінгу та його прояви в шкільному колективі.
2. Обґрунтувати зміст, рівні та види соціальної профілактики булінгу серед учнів.
3. Виявити актуальний стан наявності булінгу серед старших підлітків.
4. Розробити програму ефективної соціальної профілактики булінгу в шкільному колективі.

Для розв'язання поставлених у дослідженні завдань використовувався комплекс взаємопов'язаних теоретичних і емпіричних **методів дослідження**:

– **теоретичні методи** (аналіз, порівняння, узагальнення) використовувалися з метою вивчення психолого-педагогічної літератури і визначення теоретичних засад дослідження; уточнення сутності та змісту соціальної профілактики булінгу серед школярів, визначення шляхів та розробки програми ефективної профілактики цього негативного явища;

– **емпіричні методи** – спостереження, бесіда – застосовувалися з метою вивчення проявів булінгу; анкетування та констатувальний етап педагогічного експерименту – для вивчення реального стану наявності булінгу серед підлітків в ліцеї № 1 м. Володимира Волинської області.

Практичне значення дослідження визначається тим, що його результати можуть використовуватися фахівцями соціально-педагогічної роботи з метою соціальної профілактики булінгу серед школярів; розроблена програма соціальної профілактики булінгу може апробуватися соціальними педагогами, класними керівниками з метою попередження цього негативного вища в закладах загальної середньої освіти.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дослідження знайшли відображення у тезах:

Лякішева А.В. , Смолянська Ю.В. Первинна соціальна профілактика булінгу в учнівському середовищі :збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Серія соціально-педагогічна / За ред. Л.П. Мельник, Т.Л. Опалюк. Вип. 39. Кам'янець-Подільський : Видавець Ковальчук О.В, 2024. 228 с. С.88-94.

Структура бакалаврської роботи. Дослідження складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг роботи становить 96 сторінок, з них 55 – основного тексту. Робота містить 6 таблиць, 12 рисунків. Список використаних джерел налічує 62 найменування.

Волинський національний університет імені Лесі Українки

РОЗДІЛ І

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ СОЦІАЛЬНОЇ ПРОФІЛАКТИКИ БУЛІНГУ СЕРЕД ШКОЛЯРІВ

1.1. Булінг як соціальне явище: його сутність та види

На сьогодні в закладах освіти особливої уваги потребує питання попередження насильства у школі. Прояви агресії, цькування, насильства є знаходять свій вихід як у фізичному, так і психологічному насиллі, яке може мати тривалий чи одиничний характер. Через ці явища в школярів може виникати тривожність, замкнутість, неадекватна самооцінка, шкільна дезадаптація, адикції та психологічні розладів, академічна неуспішність і ін.

Щорічний моніторинг поведінки школярів, який проводить Всесвітня організація охорони здоров'я, засвідчує збільшення чисельності учнів, які упродовж місяця зазнавали хоча б декілька разів різноманітних образ у школі. Серед таких школярів, як правило, підлітки 13-15-річного віку. Поряд з цим, за даними ВООЗ, жертвами булінгу було 48 % опитаних, із них 15 % дітей неодноразово зазнавали насилля; 42 % респондентів зазначили, що самі чинили булінг, 20 % респондентів – постійно [12].

Отже, отримані результати свідчать про поширення цього негативного явища в закладах загальної середньої освіти і про необхідність організації цілеспрямованої роботи з його попередження та викорінення.

Аналіз соціально-педагогічної літератури засвідчив, що уперше поняття булінгу (з англ. «bully» – грубіян, насильник, хуліган, забіяка; «bullying» – цькування, залякування, третирування) з'явилося на початку 70-х рр. ХХ ст. у Скандинавії, де група дослідників вивчала прояви насильства між дітьми в школі [10, с. 11]. Уважається, що булінг є явищем, що досліджується вченими усього світу: Канади, Норвегії, Фінляндії, Америки, Великої Британії та інших.

На сьогодні в соціально-педагогічній науці відсутнє чітке трактування поняття «булінг». І. Сидорук, звертається до поглядів зарубіжного науковця Д. Ольвеус (Dan Olweus), який визначає його як агресивну поведінку, що передбачає різні види негативного діяння стосовно іншої людини; охоплює

приклади поведінки, притаманні окремим особистостям певної культури, що відображають стереотипи та зразки її поводження; постійно повторюються; передбачають нерівність влади або сили [52,с. 171]. Продовжуючи аналіз, вона наголошує, що уже британські вчені Д. Лейн та Е. Міллер, говорячи про боулінг, потрактовують його як довготривалий процес усвідомленого жорстокого фізичного чи психічного поводження з боку однієї людини стосовно іншої, яка не може постояти за себе чи захистити себе [52,с. 171].

Уже Х. Лейманн визначає булінг не як процес, а як соціальні взаємини, у ході яких певні особи впродовж тривалого періоду можуть зазнавати утисків, нападів іншої особи/осіб, що викликає у жертви стан безпорадності і замкненості» [31, с. 102].

Серед вітчизняних учених значне місце в своїх дослідженнях проблемі булінгу приділяє Л. Вольнова і визначає це поняття як цілеспрямовану агресивну, зазвичай повторювану, поведінку, що має на меті заподіяння шкоди іншій людині в середовищі закладу освіти. На її думку, в 5-9 класах середньої школи кількість випадків булінгу сягає максимуму, а вже у старших класах – знижується [15].

А. Король булінгом називає свідомі, навмисні, обдумані та повторювані дії, для нанесення болю, страху, шкоди одній чи декільком особам, шляхом погроз подальшою агресією [34, с. 85].

Отже, як засвідчує проведений аналіз, більшість учених (О. Барліт, П. Бойчук, Л. Вольнова, О. Кормило, А. Король, Л. Лушпай, Т. Серова) булінгом називають:

- вид соціальної агресії, коли домінантна особа/група осіб навмисно заподіює шкоди іншим;
- агресивну поведінку, яка може бути цілеспрямовано здійснюваною або несвідомою; характеризується жорстокістю; може проявлятися у фізичних чи психічних діяннях однієї дитини стосовно іншої чи групи дітей;
- соціальну взаємодію між учасниками певного колективу, яка здійснюється тривалий період часу і викликає безпомічність або ізолюваність жертви;

– часто повторювальний вербальний напад (фізичний/ психологічний/ соціальний) сильнішого, старшого або хто має вищу владу стосовно тих, хто не можуть чинити супротив, з метою принесення болю, страху чи страждання.

О. Барліт наголошує, що протилежними булінгу є здорове суперництво або спонтанні, недискримінаційні, імпульсивні агресивні дії жертв, які намагаються захистити себе від булера [5, 44 – 47.]

У Законі України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу» це поняття визначається як:

– свідомі діяння учасників освітнього процесу, що полягають у фізичному, економічному, психологічному та сексуальному насильстві (можливо із застосуванням засобів електронних комунікацій);

– здійснюються відносно малолітньої/неповнолітньої особи чи інших учасників освітнього процесу, з метою заподіяння шкоди фізичному або психічному здоров'ю потерпілого [27].

Оскільки, булінг – це тривале фізичне або психологічне насильство з боку індивіда або групи, які мають певні переваги (фізичні, психологічні, адміністративні тощо) відносно іншої особи, і яке відбувається, переважно, в організованих колективах з певною особистою метою (наприклад, бажання заслужити авторитет). Найчастіше мова йде про відносини, які складаються в дитячому середовищі, але булінг нерідко практикують і дорослі [13].

Відмінність булінгу від інших форм агресії полягає у відсутності причин для цькування, приховуванні від оточуючих булінгової ситуації, наявності засобів для цькування.

Також відрізняються від булінгу в закладах освіти конфлікти і сварки через частоту дій у вчиненні різних видів безпосереднього чи опосередкованого (у соціальних мережах насилля, онлайн-сторінках і ін.) насильства стосовно однієї особи або стосовно інших учнів. Цькування завжди цілеспрямоване, вирізняється помітним домінуванням однієї людини стосовно іншої/інших.

Як правило, в закладі освіти булінг здійснюється в позаурочний час, непримітних місцях, на перервах або в обідню перерву, у момент, коли учні

переходять з однієї класної кімнати до іншої, за відсутності догляду та контролю дорослих.

Булінг у школі виявляється не лише в діях одних учнів стосовно інших, але і в діях учителів щодо учнів чи навпаки. Учителі у своїй взаємодії з дітьми можуть проявляти таку поведінку, що приносить останнім психологічний біль і обмежує їх право на збереження гідності особистості

Поза закладом освіти локаціями для булінгу можуть бути: прибудинкові території, спортивні майданчики, шлях додому і ін. Навіть – вдома, у найбезпечнішому місці – може відбуватися цькування у формі кібербулінгу через месенджер повідомлення, телефонні повідомлення і соціальні мережі [54, с. 50].

Деякі науковці вважають цькування протерористичним актом, мета якого здійснення агресії, залякування інших, з метою стимулювати або активно підтримувати булера (трансформація у послідовників), або – призведення до усвідомлення власної невливовості спостерігача (пасивного сприйняття реальності) та прийняття ним правил гри, яку нав'язує переслідувач.

На основі поглядів вчених нами булінг визначено як цькування, залякування, насильство, жорстоке поводження, агресія, тортури, які мають умисний характер, і проявляються в тривалих, неодноразово повторюваних діях фізичного та психічного характеру з боку особи або групи осіб, які володіють певними фізичними, адміністративними, психологічними перевагами і чиняться з визначеною метою: залякати, примусити зізнатися у чомусь, покарати за вчинення якогось діяння тощо. Отже, булінг можна розглядати як насильницьку поведінку однієї людини стосовно іншої, яка здійснюється навмисно і часто повторюється.

Булінг характеризується нерівністю сил та влади, що приводить жертву в стан, у якому вона не здатна ефективно захищатися від негативних дій. Під час булінгу потерпілий завжди виявляється слабшим, йому важко захиститися, проти нього може виступати група. Тобто, булінг передбачає свідому поведінку, спрямовану на те, щоб завдати шкоди та страждання іншій людині.

І. Сидорук обґрунтовує основні риси булінгу: повторювальний характер; фізична, психічна чи соціальна перевага агресора над жертвою; вербальне, невербальне приниження.

Отже, як засвідчує проведений аналіз основою появу булінгу є вищий статус чи влада. Це негативне явище, як правило появляється серед осіб, які взаємодіють не один рік; це соціальна поведінка, що проявляється у відносно стійких групах і здатна залучати інших [52, с. 170].

У свою чергу А. Король, визначає наступні характерні ознаки булінгу:

- намір нашкодити (кривдник навмисно викликає емоційний або фізичний біль у потерпілого, насолоджується спостерігаючи);
- дисбаланс влади (кривдник та жертва обов'язково різні за соціальним статусом, фізичною чи психологічною адаптованістю до середовища, різної статі, раси, релігії, сексуальної орієнтації тощо);
- загроза подальшої агресії (кривдник і жертва розуміють, що це не перший і не останній випадок знущання) [34, с. 86].

Науковці виділяють таких учасників булінгу (рис.1.1).

Отже, як засвідчує аналіз рисунку 1.1, основними є три учасники булінгу – булер, жертва, спостерігачі (активні, пасивні). Булінг характеризується наявністю навмисної агресивної, негативної поведінки, що регулярно проявляється в стосунках, учасники яких мають неоднакову владу.

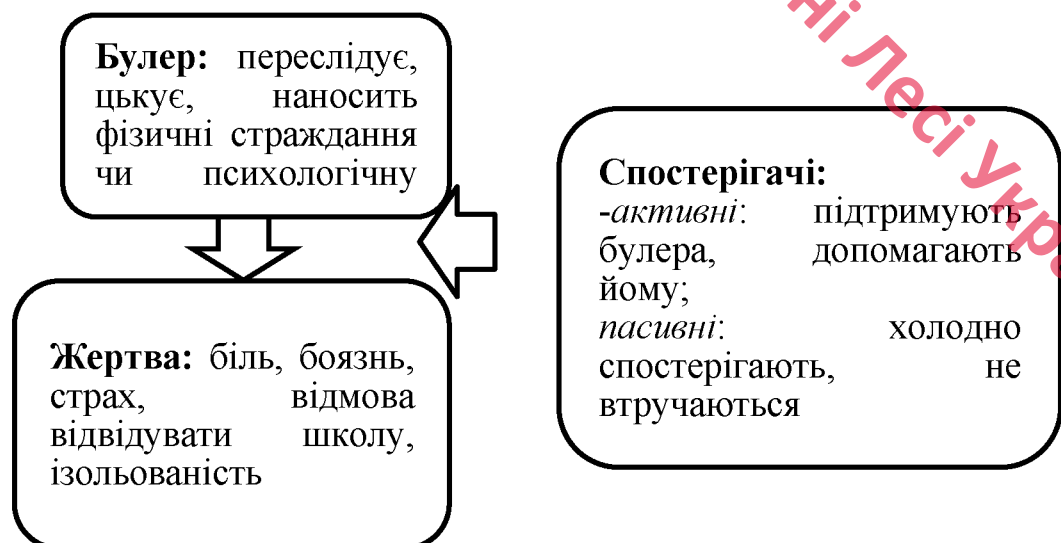

Рис.1.1. Учасники булінгу

Уже І. Сидорук, аналізуючи погляди Д. Ольвеус, констатує, що булінг має таку рольову структуру;

- учень-булер, який чинить цькування;
- учень/учні –жертви цькування;
- послідовники –школярі, які позиціонують знущання, ствердно ставляться до булерів, беруть другорядну участь у цькуваннях;
- учні- пасивні «булери» – такі школярі, які відкрито позиціонують булінг, проте в процес цькування активно не включаються;
- учні -потенційні «булери» – такі школярі, яким імпонує знущання над іншими, але ззовні не виявляють цього;
- учні – «спостерігачі» (байдужі свідки) – самостійно участі в булінгу не приймають, байдужі до того, що здійснюється насилля над іншими;
- учні - «потенційні захисники» – проявляють ненависть до будь яких форм насилля, прагнуть пасивно допомогти жертві, але активних дій не здійснюють;
- учні «захисники» – прагнуть будь якими засобами захити жертву і допомогти їй [52, с. 174].

Поряд з вказаними, науковці жертв булінгу класифікують так (табл.1.1):

Види жертв булінгу

Види жертв булінгу	Характеристика
Пасивна жертви	Найбільш поширений вид жертв булінгу. Почувається незахищеною, болісно реагує на цькування, відступає, провокує нові знущання. Не уміє контролювати емоції. Уникає або погоджується з кривдниками.
Жертва-провокатор	Як правило, характеризується проявами агресії, хвилювання; провокує до чинення цькування над собою, навмисно дражнить і провокує булера, привертає увагу до себе; протистоїть кривокують нові знущання.вдників; не уміє контролювати емоції.
Хронічні жертви	Піддаються постійним кривдженням, привертають увагу булера.

Як наголошує А. Король, навіть за умови зміни місця проживання чи навчання, жертви булінгу привертають до себе увагу інших кривдників і піддаються нових кривдженням. Буває так, що змінюючи локації, особистість піддається новим кривдженням, вона не витримує і вчиняє суїцид [34].

Науковці визначають види шкільного булінгу (Рис.1.2):

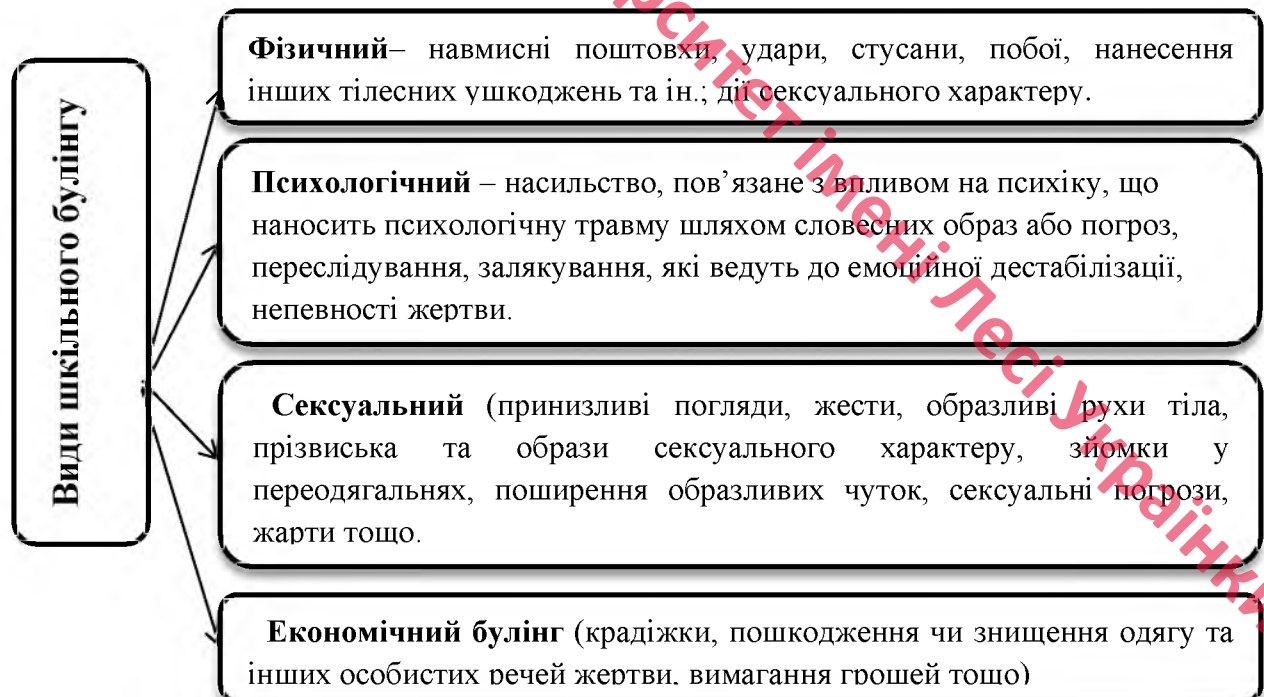

Рис.1.2. Види шкільного булінгу

Як засвідчує аналіз рисунку 1.2, поряд з фізичним і психологічним, серед видів булінгу, які в школі зустрічаються рідше, учені визначають:

- сексуальний (принизливі погляди, жести, образливі рухи тіла, прізвиська та образи сексуального характеру, зйомки у переодягальнях, поширення образливих чуток, сексуальні погрози, жарти тощо); –
- економічний (крадіжки, пошкодження чи знищення одягу та інших особистих речей жертви, вимагання грошей тощо) булінг.

Поряд з цим, якщо фізичний та сексуальний булінг, як правило, залишають «сліди» у вигляді фізичних ушкоджень та травм, розірваного одягу тощо, то психологічний та економічний – найбільш приховані форми цькування та складні для ідентифікації і доказування. Економічне насильство пов'язане з порушенням прав та інтересів дитини через незаконне позбавлення або обмеження його майнових прав [44, с. 59].

Як зазначають науковці, особливого набору ознак, який би чітко визначив хто з дітей стане ціллю шкільного насилля не існує. Деякі вчені вказують на те, що одяг, колір шкіри та інші особливості – це лише привід, а не реальна причина, яка перетворює дитину на жертву. Головна особливість «жертви» ніби то міститься в її низькій самооцінці. Однак, дослідження не дають чіткої відповіді на питання чи є низька самооцінка причиною або ж все таки наслідком насилля у школі [44, с. 59].

Зважаючи на способи агресії та цькування жертв, булінг може бути:

- фізичним – удари, штовхання, пошкодження або крадіжка власності;
- словесним (усна, письмова форми, в тому числі й кібербулінг) – обзивання, глузування або висловлювання, якими ображається стать, раса або сексуальна орієнтація; написання записок або знаків, що є болючими чи образливими; розповсюдження чуток та образливих коментарів з використанням електронної пошти, мобільних телефонів (наприклад, надсилання СМС) і сайтів соціальних мереж;
- соціальним – виключення з групи чи розповсюдження пліток або чуток [34, с. 90].

В останні роки поширеним є кубербулінг, що аналізується як заподіяння психологічного тиску на іншу людину; жорстокі дії знущання онлайн, що здійснюються через онлайн-мережі ((Facebook, Instagram і ін); погрози у повідомленнях на мобільні телефони і ін.

Кібербулінг характеризується такими типами поведінки:

- 1) поширення за допомогою смс, соціальних мереж неправдивої інформації про людину;
- 2) slam books – книги, створені задля приниження особистості через поширення, так званих списків ненависті, з яких вибираються учні, на яких агресори вправляються в злості тощо;
- 3) flaming – використання коротких агресивних реплік між школярами, за допомогою комунікаційних технологій (у форумах або чатах);
- 4) happy slapping – застосування образливих слів у повідомленнях для визначеної жертви. На відміну від флеймінгу, вони переважно односторонні і більш тривалі;
- 5) самозванство – школяр позиціонує себе як жертву, доєднується до інших акаунтів, чужих блогів, тим самим, здійснюючи образливе спілкування;
- 6) отримання особистої інформації і її передача (фото, відео і ін.) в Інтернет;
- 7) остракізм, ізоляція – виключення із групи. Якщо підліток виключається з певної групи він відчуває себе ізольованим у нього знижується самооцінка. Указане явище може проявлятися через відсутність відповіді на повідомлення;
- 8) приховане переслідування або відстеження активних учасників онлайн-мереж. Відстежуючи необережних користувачів, злочинець усю необхідну для нього інформацію із злим умислом;
- 9) хепіслепінг – новий вид кібербулінгу, який полягає у розміщенні в мережі непристойних відеороликів без згоди жертви. Різновидом хепіслепінгу є їх надсилання через мобільні телефони [45, с. 70].

Вивчаючи цю проблему, науковці приходять до єдиного висновку, що виявити булінгову поведінку складно. Учитель під час взаємодії з учнями може застосовувати авторитарний стиль управління, який, хоч і може сприйматися дітьми як обмеження їхніх прав, але не є булінгом за визначенням.

Основні механізми розвитку булінгу:

- страх; заздрощі та конкуренція; неприйняття неподібності;
- бажання підпорядковувати когось власній волі; бажання витіснити когось із групи (колективу);
- прагнення принизити іншого.

Аналіз поглядів науковців, дозволив нам визначити такі характерні особливості шкільного булінгу:

- поява цього негативного явища ще в дошкільний період життя дитини;
- збільшення чисельності прояву булінгу;
- опосередкованими ініціаторами можуть бути педагогічні працівники;
- гендерний поділ булерів щодо вчинення різних видів цькування хлопці – схильні до фізичного насильства; дівчата – до психологічного і вербального;
- жертвами можуть бути представники обох статей;
- причинами цькування можуть бути певні відмінності в зовнішності, мовленні, релігійності дитини, наявності фізичних вад, національність, рівень ставлення до навчання, специфіка характеру (невпевненість, надмірна скромність і ін.) тощо;
- орієнтовно два відсотки учнів – постійні жертви шкільного булінгу;
- з віком зменшується рівень співчуття однолітків жертві [50, с. 71-79].

Булінг часто насить латентний характер, не завжди дорослі помічають його прояви, то в окремих випадках може призвести до серйозних наслідків, аж до суїцидів.

Серед наслідків цього негативного явища можуть бути:

- школярі стають схильними до сварок, бійок, крадіжок; вживають алкоголь, наркотики, палять, можуть мати при собі холодну зброю;
- школярі, що спостерігають, можуть поповнити лаву жертв, оскільки в них спостерігаються прояви надмірного страху, почуття провини;
- у дітей-жертв розвиваються такі симптоми:
  - психологічні симптоми: порушення пам'яті, депресія, страхи, фізичні гіперреакції і фрустрації;
  - психосоматичні симптоми: болі, втрата апетиту, схильність до плачу, відчуття слабкості і ін;
  - поєднання симптомів – надмірна пітливість, часте серцебиття, тривожність;
  - симптоми, що пов'язані з м'язовим напруженням білі в поперекові, спині, шиї, м'язах;
  - порушення ну переривчастий і неспокійний сон, часті безсоння;
  - фізичні симптоми – слабкість і відсутність сил;
  - втрата свідомості, тремор [52, с. 173].

Отже, шкільний булінг розглядається як соціально-психологічне явище, для якого характерне використання будь-яких дій однієї людини щодо іншої (учень-учень, учитель-учень, учень-учитель) в умовах освітнього середовища, внаслідок яких завдається шкода фізичному і/або психічному здоров'ю індивіда. При цьому слід враховувати, що шкільне насильство: є явищем довготривалим та систематичним; його породжують не випадкові дії, а навмисні; характеризується порушенням особистих прав і свобод конкретної людини; спрямоване проти суб'єкта навчального середовища, який не в змозі захиститися у фактичній ситуації.

Тому важливим завданням закладів освіти є попередження такого негативного явища як булінг, проведення роз'яснювальної роботи серед школярів щодо уникнення його проявів в учнівському колективі.

1.2. Зміст, рівні та види соціальної профілактики булінгу в учнівському колективі старших підлітків

Тривала економічна криза в Україні, загострення соціальної та політичної напруженості, матеріальна й соціальна поляризація суспільства, що зростає, широкомасштабне вторгнення росії на територію нашої держави, значна кількість тимчасово переміщених осіб тощо – відбилися на проблемах взаємин, сприяли поширенню різного виду цькування, жорстокості, насилля. Тож подолання й соціальна профілактика будь-яких проявів насильства – є одним із нагальних завдань, які сьогодні постають перед сучасним українським суспільством, а, особливо, перед закладами освіти.

Особливо відчутними прояви цькування, насильства, приниження є серед підлітків.

Оскільки підлітковий вік є сенситивним у процесі виховання волі дитини, становлення власного «Я», то важливою є соціальна профілактика булінгу.

Переш ніж розглядати соціальну профілактику булінгу серед старших підлітків, зупинимось на аналізі психологічних характеристик цього вікового періоду людини.

У цей період відбувається відкриття дітьми 13-15 років (за деякими дослідженнями вчених дітьми 15-17 років) особистісного Я, пізнання своїх властивостей характеру, власних якостей, появи життєвих намірів, перспектив побудови подальшого професійного й особистісного життєвого плану та рефлексія щодо себе: який я є, що я хочу, що потрібно зробити, щоб досягнути поставленої мети [58, с. 180].

Старші підлітки уже самостійні, з переважно усталеними моральними погляди про поведінку людей, власні вчинки і оцінка вчинків інших. Вони амбітні, з вираженим підлітковим максималізмом. Проте, як наголошує В. Нечерда, мають недостатню сформованість навичок моральної поведінки, недостатній розвиток вольової сфери. Значна критичність стосовно інших негативно впливають на стійкість і глибину емоційно-моральних ставлень, можуть призвести до формування якостей, що перешкоджатимуть у

майбутньому просоціальній поведінці [42, с. 192]. Емоційні відносини старших підлітків пов'язані з самосвідомістю і вольовою саморегуляцією поведінки, внаслідок чого мають місце різні рівні саморегуляції поведінки підлітків на основі моральних переконань. На високому рівні спостерігається стійкий прояв моральної самоактивності й саморегуляції у всіх ситуаціях діяльності та спілкування [42, с.192].

Нам імпонують погляди І.Булах, яка визначає такі психологічні характеристики старших підлітків:

– формування здатностей до особистісної рефлексії як умінь здійснити самоаналіз вихованості особистісних якостей, потреби осмислювати власні емоцій та почуття, що знаходить свій розвиток у виникненні особистісної саморегуляції як здатності керувати власною поведінкою в результаті трансформації зовнішнього контролю (зі сторони оточуючих) у самоконтроль.

Стійка потреба пізнати свій внутрішній світ виокремлює ще одну якість, як здатність до амбівалентного ставлення до себе та навколишніх людей через сприйняття своєї неповторності та унікальності, несхожості на інших, що, в свою чергу, уможлиблює появу внутрішньої самотності й невизначеності [11, с. 150-151].

У свою чергу, В. Нечерда визначає наступні особливості старших підлітків:

– втрата статусу дитини і необхідність входження в доросле життя;
– прагнення самостверджуватись у світі соціуму у взаємодії з іншими однолітками, батьками, учителями, що може викликати відчуття невпевненості щодо власної здатності вирішувати актуальні життєві завдання;

– процес самоствердження старших підлітків ускладнюється завдяки наявності в них почуття меншовартості, пригніченого настрою, страху перед новими випробуваннями, зневіри у власних можливостях. Все це активізує в учнів механізми компенсації та підштовхує їх до прояву активності у тих

сферах, які б забезпечували їм швидкий успіх та утвердження власного «Я» в соціумі. Часто це можуть бути саме булінг;

– незадоволення потреби у визнанні та високому соціальному статусі в очах однолітків породжує тяжіння до булінгу, з метою здобуття авторитету та поваги всередині власного мікросоціуму, що задовольняє його потребу у самоствердженні та надає відчуття внутрішньої значущості та задоволення [42, с.6].

Тому ці властивості психіки старших підлітків потрібно враховувати у процесі профілактики булінгу.

Термін «профілактика» трактується як «охороняти», «оберігати», «попередити»; як сукупність заходів, спрямованих на запобігання виникнення та поширення чого-небудь, на збереження порядку тощо [14, с. 830]; комплекс науково обґрунтованих і своєчасно застосованих дій, спрямованих на попередження різних видів насильства, виникнення пов'язаних з цим фізичних, психічних, соціокультурних відхилень у їхньому розвитку, збереження, підтримку та захист нормального рівня їхнього життя та здоров'я, сприяння їм в досягненні соціально значимої мети та розкриття їхнього внутрішнього потенціалу [7, с. 23].

На сьогодні профілактика розглядається як: система заходів, спрямованих на обмеження, локалізацію, мінімізацію впливу негативних явищ в соціальному середовищі [25, с. 85]; один з напрямів соціальної роботи з попередження негативних явищ, локалізації їх причин в соціальному середовищі, мінімізації наслідків і створенні умов, що забезпечують та підтримують якість життєдіяльності неповнолітніх [6, с.9]; один із видів соціально-педагогічної діяльності, спрямованої на попередження аморальної, протиправної, асоціальної поведінки дітей та молоді, виявлення будь-якого негативного впливу на життя та здоров'я молоді, запобігання такому впливу [48, с. 20].

Поняття профілактики особливо актуально використовувати для розв'язання соціальних проблем і негативних соціальних явищ,

попередження яких є простішим, ніж подолання їхніх негативних наслідків. Зокрема, такою проблемою є соціальна профілактика булінгу.

Для нашого дослідження важливим є розкриття соціальної профілактики булінгу в учнівському колективі старших підлітків. Поняття «соціальна профілактика» розглядається як система педагогічних, медичних, соціальних і інших заходів, спрямованих на уникнення розвитку соціальних проблем або захворювань [14]. Соціальна профілактика – це попередження можливих фізичних, психічних, соціокультурних відхилень особи або людей групи ризику, а також збереження, підтримка і захист поведінки, що відповідає нормам суспільства, допомога людині в досягненні поставленої мети і розкриття внутрішнього потенціалу до належного життя [47].

Н. Савельєва наголошує, що соціальна профілактика спрямована на зміну різноманітних зовнішніх і внутрішніх факторів і умов соціального виховання або перебудову їх взаємодії і виокремлюють її види: соціально-педагогічна, методико-соціальна та медична [50].

Узявши до уваги погляди ученої, визначаємо види соціальної профілактики булінгу серед учнів в закладах освіти (рис. 1.3):

Рис.1.3 Види соціальної профілактики булінгу в учнівському середовищі

Профілактична діяльність булінгу, яка здійснюється на рівні держави через систему заходів щодо мінімізації факторів соціального ризику для учнів, створення умов для реалізації їхніх інтересів, пізнавальних потреб,

здібностей в різних видах суспільно корисної та дозвіллевої діяльності, називається соціальною профілактикою.

На основі аналізу соціально-педагогічної літератури *соціальну профілактику булінгу серед старших підлітків визначаємо як систему заходів соціального виховання учнів 8-9 класів, спрямованих на створення оптимальної соціальної ситуації розвитку школярів, попередження виникнення агресії, цькування, залякування, жорстокого поводження та інших проблем та девіацій особистості.*

Метою соціальної профілактики булінгу є формування в учнів 8-9 класів комплексу знань про булінг як прояву цькування, насильства, його види та вплив на особистість; симптоми та прояви булінгу; наслідки, до яких може призвести булінг [50].

Мета визначає основні завдання соціальної профілактики булінгу серед старших підлітків:

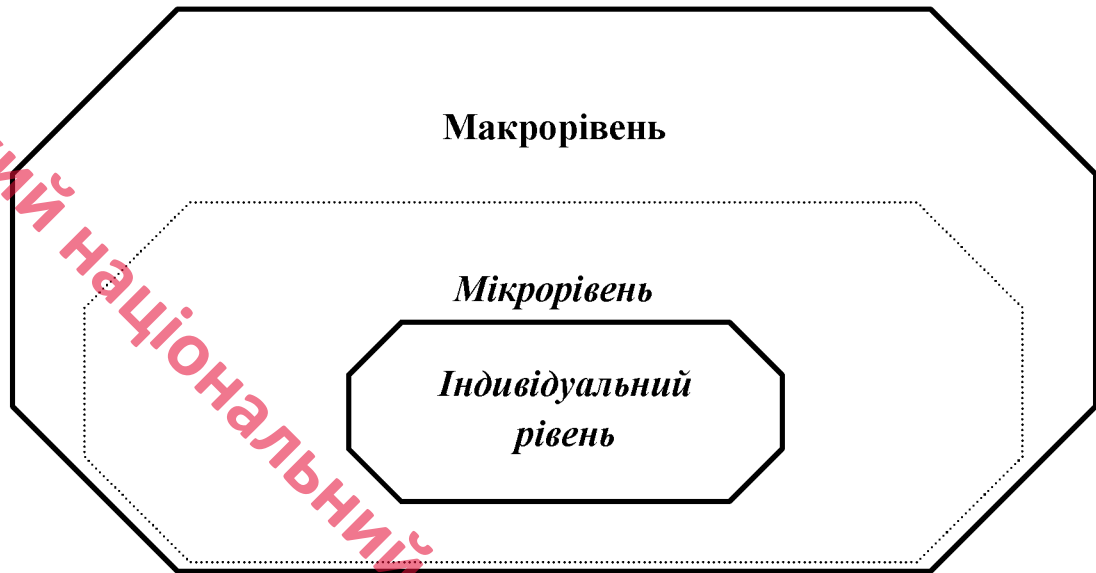
- виховання сресостійкості та якостей, необхідних для подолання проблем особистості;
- виховання умінь та навичок конструктивних форм поведінки;
- удосконалення навичок позитивної взаємодії з оточуючими;
- розвиток здатності адекватного сприйняття себе та інших і ін.[51].

Об'єктами соціальної профілактики булінгу серед старших підлітків є як окремі восьми-, дев'ятикласники, які зазнають негативного впливу, так і ті, хто своїми діями, поведінкою, стилем життя створює проблеми. У випадках, коли їхня діяльність спрямована на самовиховання в собі стійкості до проявів насильства, перелічених об'єктів називаємо суб'єктами соціальної профілактики.

Здійснення соціальної профілактики шкільного булінгу серед школярів потребує розгляду завдань профілактики на таких трьох рівнях:

- соціетальний (вирішення соціально-економічних, культурних, освітніх проблем учнівства; формування соціальної зрілості, громадської активності);

- середовищний (створення умов соціально-виховного впливу середовища; оздоровлення мікросередовища життєдіяльності учнів);
- індивідуальний (індивідуально-виховна робота, спрямована на попередження виникнення негативних явищ; виявлення умов асоціальної поведінки; опора на власні сили в розв'язанні проблем) (рис. 1.4).

Рис. 1. 4. Рівні соціальної профілактики булінгу

Так, соціальна профілактика булінгу на *макрорівні*/соцієтальному, тобто на рівні всього суспільства, окремого регіону, макросередовища школяра передбачає вирішення соціально-економічних, культурних, освітніх проблем учнів; формування соціальної зрілості, громадської активності. Проблема ранньої профілактики булінгу на соцієтальному рівні потребує врахування тієї нормативно-правової бази, наявних програм, що забезпечують позитивну, соціально активну позицію здобувачів середньої освіти у навчанні, громадянську позицію в життєдіяльності на основі засвоєння особистістю суспільно-правових цінностей (правова інтеріоризація). Це забезпечує позитивний вплив на соціальне середовище. Якщо аналізувати соціальну профілактику на соцієтальному рівні, то варто відмітити, що держава приділяє значну увагу профілактиці цього негативного явища. А саме у 18 грудня 2018 року прийнято Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькування)» [27]. Тому обов'язок засновника закладу освіти вжити

заходів для надання соціальних психолого-педагогічних послуг здобувачам середньої освіти, які стали його свідками або постраждали від булінгу.

Соціальна профілактика булінгу на мікрорівні /середовищний, тобто на рівні окремої соціальної групи, закладу, організації, мікросередовища учнів 8-9 класів передбачає створення умов соціально-виховного впливу навчально-виховного середовища закладу загальної середньої освіти; оздоровлення мікросередовища життєдіяльності учнів.

Другий рівень соціальної профілактики – середовищний – характеризується як створення освітнього інтерактивного середовища (соціуму) закладу середньої освіти, яке цілеспрямовано впливає на свідомість і поведінку особистості старшого підлітка та сприяє формуванню соціально-правової поведінки. Цей рівень є соціальною основою формування правової культури учнівства. На середовищному рівні особлива увага відводиться таким заходам: посиленню соціальної профілактичної діяльності класу, координація впливів внутрішнього та зовнішнього середовища закладу середньої освіти (діяльність гуртків, спортивних комплексів тощо). Саме на середовищному рівні соціальна профілактика спрямована не тільки на норми взаємодії у оточуючому середовищі, але й на норми повсякденної поведінки, основне призначення яких полягає в регуляції взаємин, подоланні складних суперечностей, конфліктів [41].

Уже соціальна профілактика на індивідуальному рівні, тобто на рівні окремого учня передбачає індивідуально-виховну роботу, спрямовану на попередження булінгу; виявлення умов асоціальної поведінки школярів; опора на власні сили в розв'язанні проблем. На індивідуальному рівні уся діяльність спрямована на формування правових установок, ціннісно-правових орієнтацій, засвоєння соціально-правового досвіду, оволодіння правовою культурою суспільства, включення особистості в систему правовідносин. Цей рівень потребує інтерактивної організації соціального супроводу в межах педагогічного процесу школи шляхом використання профілактичних технологій, що є засобами формування дієвих знань у виховній роботі [41]. Індивідуальний рівень є соціальною основою реалізації

взаємодії учнів, мікросередовища, середовища закладу середньої освіти з попередження негативних явищ як педагогічної системи відкритого типу, що прогнозує підвищення дієвості правової поведінки учнів 8-9 класів.

У процесі соціальної профілактики булінгу соціальний педагог/працівник може спрямовувати свою діяльність на виховний мікросоціум учня (педагоги, батьки, група ровесників), змінюючи характер їхнього ставлення до здобувачів освіти і впливу на них.

Відповідно до об'єкта впливу виокремлюють:

– загальну профілактику – попередження негативного впливу факторів, причин, умов виникнення булінгу; проводиться серед означеної вікової групи населення;

– спеціальну профілактику – спрямовану на групи здобувачів освіти, що перебувають в складних життєвих умовах. Саме такі умови унеможливають сприятливу соціалізацію та підвищують ризик виникнення булінгу;

– індивідуальну профілактику – має на меті подолання індивідуальних, особливих саме для окремої особистості проблем соціалізації [55].

Уже, враховуючи рівень прояву виду булінгу, його наслідків для особистості чи групи, науковці визначають такі види соціальної профілактики:

1. Первинна соціальна профілактика – передбачає створення сприятливих умов для адаптації, соціалізації, самореалізації здобувачів освіти із метою попередження виникнення цієї проблеми.

2. Вторинна соціальна профілактика – передбачає виявлення відхилень у поведінці та попередження їх подальшого формування.

3. Третинна соціальна профілактика – спрямована на попередження переходу відхилень у поведінці до більш складної стадії та виникнення негативних наслідків і рецидивів [55, с. 83].

Суб'єктами соціальної профілактики булінгу в шкільному середовищі є педагогічний колектив, безпосередньо соціальний педагог, батьки, учнівське

самоврядування. Об'єктами соціально-педагогічної профілактики булінгу в шкільному середовищі є учні, у нашому дослідженні саме підлітки 8-9 класів. У випадках, коли їхня діяльність спрямована на самовиховання в собі стійкості до негативної поведінки, перелічених об'єктів називаємо суб'єктами соціальної профілактики. Отже, суб'єктами соціальної профілактики булінгу в закладах загальної середньої освіти є педагогічний колектив, батьки та самі учні.

Профілактична робота повинна починатися із оптимізації життєвого простору і зміщувати акцент із інформаційного підходу на:

- *поведінковий* (формування відповідальної поведінки, соціально активної позиції, розвиток потенційних можливостей індивіда);
- *емоційний* (емоційне неприйняття усіх форм руйнівної поведінки, формування позитивної рольової моделі);
- *екзистенціальний* (роздуми про теперішнє і майбутнє, формування життєвої позиції і ціннісних орієнтацій).

Тому зміст соціальної профілактики булінгу серед учнів 8-9 класів буде включати такі аспекти (табл.1.2)

Таблиця 1.2

Змістові напрями соціальної профілактики булінгу

№ з/п	Напря́м	Зміст напрям́у
1.	Формування системи знань про булінг, його прояви, наслідки, відповідальність.	Виховання свідомого ставлення до проблеми булінгу, його наслідків, реальна оцінка ризику такої поведінки для себе; позбавлення ілюзій і міфів, які могли сформуватися під впливом дезінформації і масової культури;
2.	Поінформованість про проблему	цілеспрямоване, не ізольоване від реалій життя інформування учнів про наслідки булінгу, чинники ризику, їх виникнення і механізми впливу;
3.	Апеляція до цінностей і знань	формування в учнів навичок аналізу і критичної оцінки інформації, котра фокусується на підвищенні стійкості до негативних соціальних впливів завдяки ціннісним установкам, спрямованості на культуру поведінки;

4.	Створення сприятливого середовища	створення умов, за яких особистість може максимально проявити свої здібності і можливості (інтелектуальні, творчі, організаторські тощо), збільшення міри самостійності дитини, активізація внутрішніх ресурсів клієнта, допомога у розвитку самопомоги виховання;
5.	Надання альтернативи	формування в здобувачів освіти позитивних установок щодо недопущення проявів жорстокого поведіння, цькування, залякування, виховання пріоритету культури поведінки, гуманності, толерантності, свідомо життєва активність, вироблення стратегій альтернативних життєвих програм;
6.	Підвищення життєвої компетентності	формування комунікативних навичок, уміння долати життєві труднощі, розвиток навичок життєтворчості, навчання будувати життєві перспективи (близькі і віддалені) і досягати їх, активізація життєвого потенціалу особистості;
7.	Виховання протидії	оволодіння підлітками навичками аналізу своєї поведінки, розширення діапазону можливих її варіантів у складних ситуаціях примусу, подолання стандартності у використанні способів відмови шляхом навчання людини більш різноманітної та багатой нюансами поведінки, вміння чинити опір асоціальному впливу близького оточення, ЗМІ, кіноіндустрії, що пропагують зразки девіантної поведінки;
8.	Психокорекція	робота з особистісною проблематикою та надання адекватної допомоги в подоланні проблем; емоційне навчання; корекція соціально-психологічних особливостей особистості, вплив на рівень домагань і самооцінку тощо.

Метою первинної соціальної профілактики булінгу в школі ми визначаємо формування в старших підлітків особистісного і соціального імунітету проти жорстокого поведіння, цькування, залякування інших; емоційне відторгнення різних форм насилля не лише на рівні знань, умінь, розуміння, усвідомлення, а і на рівні відчуттів, підсвідомості; підвищення психологічної стійкості до впливу культу насилля.

До завдань первинної профілактики булінгу відносимо:

– ознайомлення із законодавством щодо цієї проблеми;

- формування досвіду антибулінго-спрямованої поведінки учнів, імунітету до негативного впливу насильницької інформації та антиособистісних форм поведінки;

- формування правильного розуміння наслідків; розвиток соціально-позитивної спрямованості особистості;

- створення умов для самореалізації школярів 8-9 класів через включення у позитивну альтернативну діяльність;

- підтримка дитячо-молодіжних ініціатив [54].

До методів первинної соціальної профілактики булінгу науковці відносять інформаційні, профілактичні і просвітницькі бесіди, лекції, диспути про булінг, його прояви, наслідки, особливості попередження; «рівний-рівному», як спосіб донесення інформації однолітків одноліткам і ін.

У процесі вторинної соціальної профілактики шкільного булінгу усі види роботи мають бути спрямовані не лише на зміну схильності до булінгу на індивідуальному рівні, а й на обставини, що таку поведінку можуть спричиняти. До методів вторинної профілактики булінгу належать: допомога в соціально-психологічній адаптації, психологічні консультації, соціально-педагогічна терапія та ін.

Вторинна соціальна профілактика булінгу може проводитися також шляхом розроблення та проведення тренінгів для учнівської молоді. Вона передбачає своєчасне виявлення соціальним педагогом осіб, які можуть бути жертвами і надання їм соціальної підтримки і допомоги у напрямках:

- формування життєвої компетентності та тих здатностей, які є необхідними, щоб захистити себе від булінгу;

- робота над підвищенням самооцінки, формування умінь проявляти та презентувати себе в колективі.

Ефективним у цьому контексті є метод перенавчання, який має на меті ліквідацію поганих звичок (шляхом переконання), формування звичок просоціальної поведінки. Не можна нав'язувати свою волю і думку як найбільш правильну, постійно вказувати на один і той же недолік.

Намагатися демонструвати соціально-спрямовані способи поведінки, дисципліни та самодисципліни.

Для реалізації вторинної соціальної профілактики булінгу в школах Л. Вольнова пропонує такі заходи:

- моніторинг ознак, причин булінгу, спостереження за поведінкою учнів (можливих жертв та кривдників);
- організація профілактичних тренінгів з метою формування умінь утикати утисків, цькування і ін.;
- організація просвітницької роботи в процесі вивчення основ наук та в позакласній роботі;
- використання практичних ситуацій, спрямованих на підвищення рівня обізнаності школярів з булінгом, його наслідками та шляхами попередження;
- формування в учнів здатностей конструктивного вирішення конфлікту. Діти повинні уміти і бути готовими: розказати про випадок булінгу своїм батькам або іншим дорослим, яким вони довіряють; поводитися упевнено; шукати друзів серед однолітків та однокласників; уникати ситуацій, в яких можливий булінг тощо. Поряд з цим здобувачі освіти мають уміти і бути готовими: відхиляти пропозиції взяти участь у цькуванні; намагатися розрядити обстановку, коли вона загострюється і можливий булінг; голосно кричати і шукати підтримки, якщо став свідком насильства; негайно привести когось з дорослих, кому вона довіряє; підбадьорювати і підтримувати жертв, радити піти по допомогу до надійного дорослого;
- проведення вправ та тренінгів на прояви толерантності, емпатії і ін.;
- на індивідуальному рівні проведення безпосередньої роботи з учнями, які виступають у ролі жертв та агресорів, а також з їх батьками [15, с. 95].

Як наголошує Л. Завацька, часто у вторинній профілактиці використовується метод реконструкції, обґрунтований А. Макаренком. Учений вважав, що при перевиховуванні не можна разом із негативними руйнувати й позитивні якості особистості, необхідно зберегти «здорову основу»

характеру вихованця. «Реконструкція» означає відновлення всього цінного, позитивного в характері та поведінці [28]. Соціальному педагогу необхідна віра в позитивне у вихованні, і лише на цій основі можливе виправлення особистості. Позитивні якості інтенсивно заохочуються, а негативні – критикуються.

Можна визначити наступні стадії реконструкції:

- виявлення якостей, схильностей особистості для подальшого її розвитку;
- виховання соціально-спрямованих якостей через створення виховних ситуацій, вправ і ін.
- виховання недостатньо сформованих якостей особистості, які швидко й легко поєднуються з провідними її позитивними якостями;
- створення сприятливого середовища в закладі загальної середньої освіти;
- залучення вихованців до продуктивно і соціально-спрямованої діяльності [28]

Відпрацюванню з неповнолітніми навичок позитивної суспільної поведінки і протидії булінгу у рамках реконструкції сприяє проведення курсів-тренінгів із менеджмент-тайму – технології організації свого часу (навчання, відпочинку тощо).

Варто зазначити, що в процесі реалізації третинної профілактики булінгу застосовується метод «рівний-рівному» – як спосіб передачі правильної інформації спеціально підготовленими школярами іншим учням.

Третинна профілактика також має на меті корекційну роботу з учнями 13-15 років, схильними до булінгу, тобто чинили насильство, цькування чи жорстоке поводження щодо інших школярів, а також робота з попередження рецидивів булінгу.

Змістом третинної профілактики є:

- знання про морально-психологічні та юридичні норми, що регламентують ситуації, пов'язані з булінгом;
- розуміння булінгу, його конкретні причини та наслідки;

– уміння і психологічні навички протистояння рецидивам прояву булінгу.

Цей вид профілактики – індивідуальний, на рівні особистості учня – має на меті реінтеграцію тих учнів в соціальне середовище, які зазнали насилля, цькування та третирування, та передбачає визначення та аналіз тих чинників, які зумовили виникнення булінгу [54].

У період третинної профілактики доцільними є методи рефлексії як звернення до себе з метою виявлення причин, помилок в поведінці школярів, залучення їх до різноманітної діяльності і створення виховуючих ситуацій для показу перспективи позитивного суспільного життя задля наступного особистісного розвитку.

Ефективними також є ведення випадку, реконструкція характеру, заохочення, інформування, переконання, переключення і перенавчання, створення виховуючих ситуацій, показ перспективи, включення в різноманітні види діяльності і позитивне соціалізуюче середовище.

Суттєву роль у сучасній соціальній профілактичній роботі відіграють профілактичні інтервенції як цілеспрямований вплив на цільову групу профілактики з метою зміни її ставлення до проблеми і подолання факторів, що призводять до виникнення булінгу), завдання яких полягає у зміні некоректних й формуванні стійких адекватні установки щодо проблеми та поведінки, сформувати вміння і навички, необхідні для попередження і подолання проблем [54].

Профілактична інтервенція повинна допомогти учневі змінити свою поведінку – навчити контролювати її [25].

Умовно розрізняють три компоненти, котрі визначають поведінку учня:

- *когнітивний* (думки, міркування, уявлення, погляди, переконання, стереотипи мислення);
- *афективний* (емоції, переживання, почуття, спонукання, бажання тощо);
- *поведінковий* (стереотипи поведінки, звички, вміння, навички) [25].

Названі компоненти формують установку школярів, котра визначає їх поведінку в конкретній ситуації. Тому в процесі профілактичної інтервенції в учня повинні сформуватися стійкі установки щодо негативного впливу конфліктності, агресивності на особистість, необхідні вміння та навички для її попередження та подолання. До методів профілактичної інтервенції відносять (табл. 1.5)

Таблиця 1.5

Методи профілактичної інтервенції (за Л.Завацькою [26])

<i>Метод</i>	<i>Сутність методу</i>
Різні види бесіди(бесіда-проблема, бесіда-ситуація, бесіда диспут і ін.)	Спрямована на виявлення, формування або корекції особистісної позиції школярів з питань булінгу.
Дискусія (дискусія з відкритим кінцем, дискусія у стилі телевізійного ток-шоу і ін.)	Цілеспрямоване обговорення проблеми булінгу з різних сторін її суб'єктів (булер, спостерігачі (активні, пасивні), різні види жертв
Метод ситуацій морального вибору	Створення штучних обставин задля показу можливих наслідків булінгу. Програвання цих ситуацій школярами у різних ролях.
Вправи	Багаторазове повторення правильності дій соціально спрямованої поведінки.

Отже, як засвідчує аналіз таблиці 1.5, серед методів профілактичної інтервенції вченими визначено бесіду, диспут, створення ситуацій морального вибору, вправляння, кожен з яких спрямований на формування певного стилю міжособистісної взаємодії і попередження булінгу.

Таким чином, кожен з видів профілактики (первинної, вторинної, третинної) передбачає підбір певних форм та методів соціально-педагогічної роботи соціального педагога закладу загальної середньої освіти з попередження булінгу. На скільки ці форми і методи є дієвими, визначимо у наступних підрозділах роботи.

РОЗДІЛ II

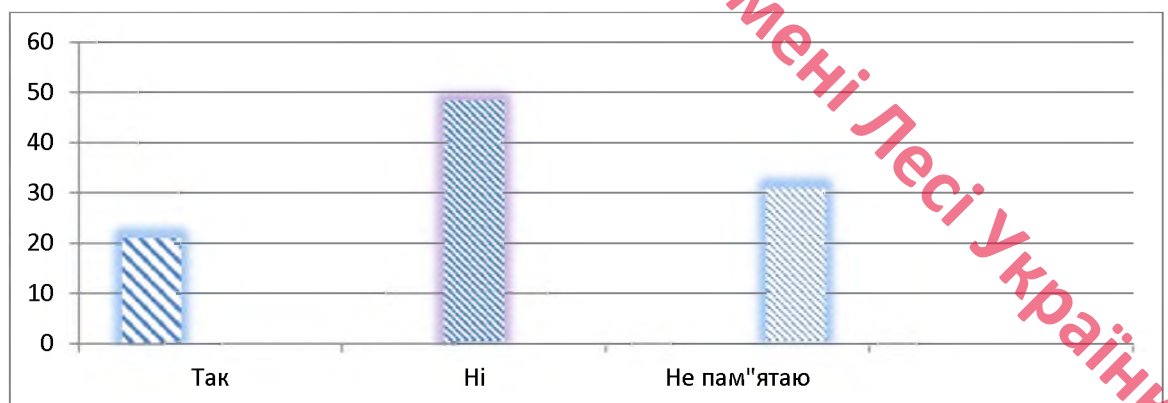
ШЛЯХИ ЕФЕКТИВНОЇ СОЦІАЛЬНОЇ ПРОФІЛАКТИКИ БУЛІНГУ СЕРЕД СТАРШИХ ПІДЛІТКІВ

2. 1. Актуальний стан наявності булінгу серед учнів 8-9 класів

З метою реалізації заходів на виконання Закону України про протидію булінгу Міністерством освіти і науки України проводиться інформаційно-просвітницька робота з питань попередження різних форм шкільного насилля. Проте, прояви цькування, жорстокості все частіше зустрічаються серед школярів, особливо підлітків 8-9 класів у закладах загальної середньої освіти.

Тому, одним із завдань дослідження нами визначено виявлення стану наявності булінгу серед учнів. Для розв'язання цього завдання ми провели констатувальний експеримент на базі ліцею № 3 м. Володимира Волинської області. У дослідно-експериментальній роботі взяло участь 62 школярі 8-9 класів (Додаток А).

Так, на запитання «Чи бували випадки, коли ви ображали когось у школі» нами отримані такі відповіді: стверджувальні відповіді ми почули від 13 (20,9%) учнів, заперечують відповідь – 30 (48,4%) і 19 (30,9%) респондентів не пам'ятають (Рис.2.1)

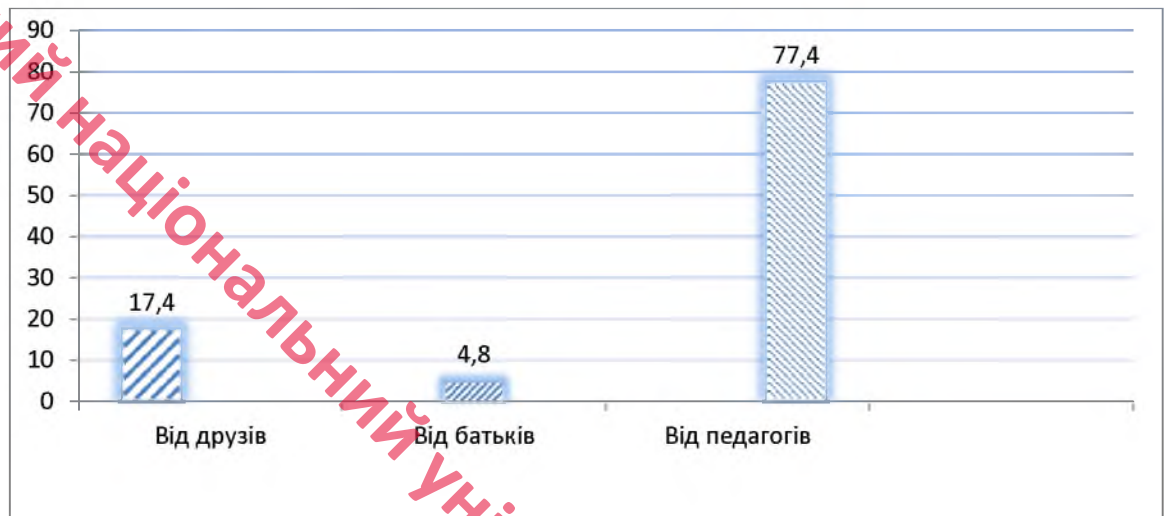

Рис. 2.1 Розподіл відповідей ліцеїстів на запитання «Чи бували випадки, коли ви ображали когось у ліцеї»

Отримані результати показали, що майже половина (48,4%) школярів є уважними до інших, тобто вихованими й толерантними у спілкуванні з однокласниками. Третина респондентів 30,9% старших підлітків не

пригадують таких випадків. Ці школярі уникають образ один одного. Такі відповіді ми пов'язуємо з тим, що учні пройшли відбір в ліцейні класи, вони добре навчаються, відповідальні, тому й ставлення до однокласників толерантне. Поряд з цим, нас засмутив той факт, що майже чверть (20,9%) учнів добре пам'ятають, що ображали друзів.

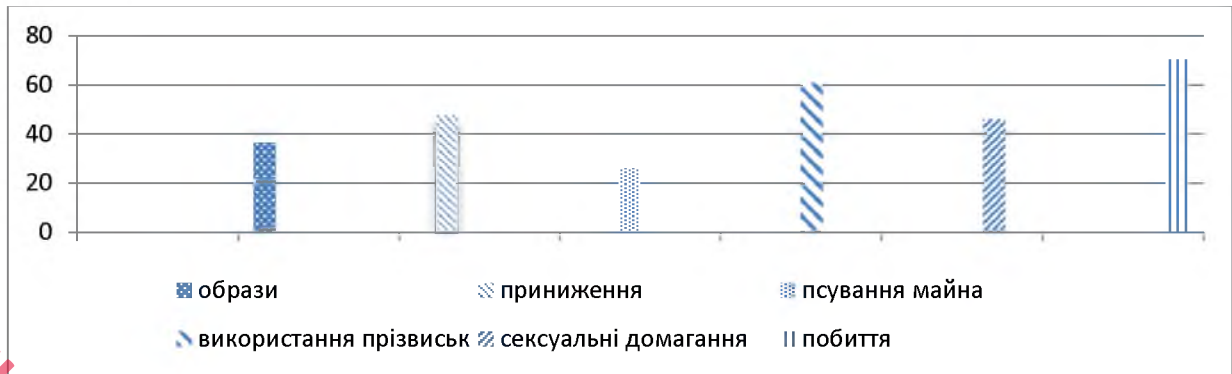
Ми також прагнули визначити від кого учнів отримують інформацію про булінг/насилля (рис.2.2).

Рис.2.2. Розподіл відповідей респондентів на запитання «Від кого ви дізналися інформацію про булінг/насилля?»

Отже, рис. 2.2 засвідчує, що в ліцеї проводиться протибулінгова робота з учнівським колективом, оскільки 48 школярів (77,4%) відповіли, що про насильницьку поведінку дізналися в школі. Поряд з цим, 11 (17,4%) респондентів стверджують, що з ними не проводилися цілеспрямовані бесіди про насилля, вони отримали цю інформацію від друзів, ЗМІ. І лише 3 (4,8%) учнів відмітили, що такі бесіди з ними проводили батьки.

Ми також прагнули визначити рівень обізнаності учнів з поняттям булінгу. Результати отримали такі (рис.2.3).

Рис.2.3. Розподіл відповідей респондентів на запитання «Що таке, на вашу думку, булінг?»

Таким чином, респонденти правильно розуміють булінг, пов'язуючи його з побиттям 44 (73,3) респондентів, образами відповідно 23 (37,1%) учнів, приниженням 29 (46,7%), псуванням майна інших 16 (25,8%), використанням прізвиськ 38 (61,3%), сексуальними домаганнями 27 (43,5%) респондентів. У більшості респондентів булінг асоціюється з використанням прізвиськ та побиттям. Є й такі учні, які ототожнюють булінг з сексуальними домаганнями.

На запитання «Чи зазнавали ви приниження в школі? Якщо так, то від кого?», ми отримали відповіді, що від ровесників переживали приниження 9 (13,8%) респондентів; від старшокласників 21 (33,9%); від адміністрації школи 2 (3,6%) респондентів. Позитивним є той факт, що половина підлітків 30 (48,7) не переживали приниження власної гідності саме у школі (рис.2.4).

Рис.2.4. Результати відповідей респондентів на запитання «Чи доводилося вам у школі переживати приниження власної гідності? Якщо так, то від кого?»

Про відчуття, які виявляли старші підлітки, у процесі булінгу, респонденти назвали:

- ненависть до кривдника – 3 (4,8%%),
- почуття помсти – 9 (14,5%);
- образа 19(30,6%);
- біль – 7 (11,3%)\$
- проявів булінгу не було – 24 (38,7%).

Порівнюючи четверте й п'яте запитання ми відмітили, що 16(25,8%) старших підлітків не дали правдивої відповіді.

На скільки вільно відчують себе старші підлітки в ліцеї, чи можуть вони дозволити собі висловити власну думку в присутності вчителів мало на меті визначити наступне запитання. Відповіді респондентів показали, що на всіх уроках та в позаурочній діяльності вільно можуть висловлювати свою думку – 62 (100%). Одночасно, серед старших підлітків є такі 11(17,7%), які інколи не можуть висловити свою думку через певні обставини.

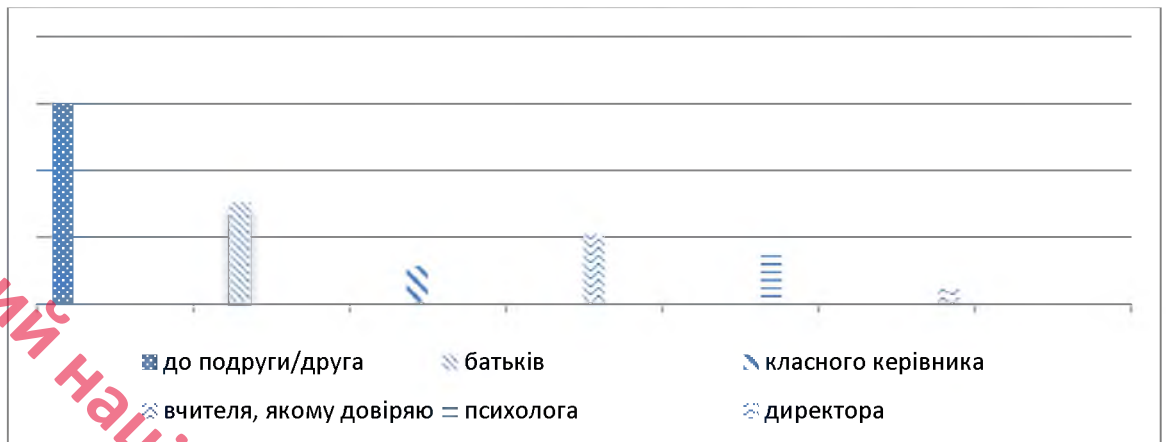
На питання «Чи гарантує школа дотримання ваших прав?»,значна частина підлітків 60 (96,7%) дала стверджувальну відповідь «так», зазначаючи, що «наші права вчителі не порушують». Проте, 2(3,3%) респондентів відмітили глузування з них зі сторони учителів.

Рис.2.5. Результати відповідей респондентів на запитання «Чи гарантує школа дотримання ваших прав»

На запитання, «До кого б ви звернулися за допомогою у разі приниження? якби зіткнулися з проблемою булінгу, більше третини респондентів звернулися б до друга(подруги) 37 (59,7%), значна частина

підлітків шукали б підтримку у батьків – 19 (30,4%), у класного керівника – 7 (11,3%), у вчителя, якому довіряю – 13 (20,9%), психолога – 9 (14,5%). І 3 (4,8%) респондентів просили б допомоги у директора школи (рис.2.6).

Рис.2.6. Результати відповідей респондентів на запитання «У кого б ви попросили допомоги у вирішенні особистих проблем?»

Як засвідчують результати відповідей на це запитання (рис.2.6), така значна частина респондентів 59,7% про допомогу звернулася б до друзів; майже третина старших підлітків звернулася б до педагогічного колективу школи. Насторожує той факт, що жоден з підлітків не звернувся по допомогу до соціального педагога школи, хоча такий фахівець у школі є. Не високий відсоток (усього 14,5%) респондентів звернувся б до психолога. Отримані результати засвідчують не значну роботу психолого-педагогічної служби школи у профілактиці булінгу серед школярів.

На запитання «Чи проводяться в ліцеї заходи з профілактики булінгу та насилля?», то ми отримали дуже цікаві результати. 43 (69,3%) старших підлітків наголосили на тому, що вони неодноразово були залучені до загальношкільних акцій «Стоп, булінг!», конкурсу малюнків «Молодь проти булінгу», зустрічей з старшокласниками за методом «Рівний рівному» на тему «Як розпізнати булінг!», про те, хто організатор цих заходів вони не знають. Поряд з цим, 52 (83,8%) учнів беруть активну участь в проведенні годин класного колективу, а саме в диспуті «Чи вмію я протистояти булінгу», бесіді «Профілактика булінгу» і ін. Отримані результати засвідчують той

факт, що в ліцеї проводиться низка заходів, які мають на меті ознайомлення школярів з проблемою булінгу та шляхами її профілактики. Просто старші підлітки не знають організаторів цих заходів на рівні ліцею.

Отже, результати проведеного дослідження засвідчують, що серед старших підлітків в ліцеї № 3 м. Володимира Володимирської міської ради (Додаток А) спостерігаються незначні прояви насилля/булінгу. Окремі підлітки зазнали булінгу саме в закладі загальної середньої освіти, про допомогу звернулися б до друзів і педагогічного колективу закладу. Отримані результати також підтверджують незначну роль соціального педагога закладу у проведенні протибулінгової роботи серед підлітків, або низьку обізнаність респондентів про діяльність соціально-психологічної служби школи (План роботи соціального педагога ліцею подано в Додатку Б). Тому, вважаємо за необхідне звернути увагу на оптимізацію та популяризацію роботи соціального педагога ліцею № 3 міста Володимира, особливо з профілактики булінгу серед школярів.

2.2. Програма ефективної соціальної профілактики булінгу в середовищі старших підлітків

Результати вивчення актуального стану проявів булінгу серед старших підлітків засвідчили, що проблема соціальної профілактики цього негативного явища є надзвичайно актуальною і потребує своєчасного вирішення. Особлива роль у її розв'язанні відводиться фахівцям ліцею (дирекції ліцею, класним керівникам, соціальному педагогу, психологу), батькам, учням і, звичайно, їхній співпраці.

З метою ефективної соціальної профілактичної роботи з попередження булінгу серед школярів нами запропоновано програму «Ні булінгу!». Розроблена програма мала на меті низку заходів, з перевагою тренінгових занять, спрямованих на формування в старших підлітків здатностей протистояти насильницькій поведінці (Таблиця 2. 1).

Таблиця 2 1.

Програма «Ні, булінгу!»

№ з/п	Зміст	Термін виконання
1.	Проведення анкетування школярів 5-9 класи з метою визначення наявності булінгу в ліцеї. Перегляд та обговорення відео «Жертва». Міні-лекція за методом «рівний-рівному» «Булінг – як вид агресивної поведінки». Мозковий штурм «Зовнішні прояви булінгу в класі».	Січень
2.	Година відвертого спілкування 8-9 класи «Допоможи собі, рятуючи інших». Рольові ігри «Як не стати жертвою булінгу», «Як побачити в підліткові булера/жертву» з використанням прийому флешбек «Булінг: історії з минулого» та ін.	Січень
3.	Тренінгове заняття «СТОП булінгу в учнівському середовищі» з використанням елементів воркшопу. Методика «Особистісна агресивність і конфліктність», Є. Ільїн та П. Ковальов. Шкали: запальність, поступливість, образливість, непоступливість, безкомпромісність	Лютий
4.	Міні-лекція за методом «рівний-рівному» на тему «Кібер-булінг: способи розпізнання й захисту особистості». Тренінгові вправи.	Лютий
5.	Корекційний-тренінг «Профілактика негативних явищ». Проведення соціальної реклами з профілактики кібербулінгу. Методика «Ціннісні орієнтації» М. Рокіча.	Березень
6.	Години відвертого спілкування за участю представників ювенальної поліції «Не допускай проявів булінгу над собою. Допоможи другу». Бібліомікс «Толерантне ставлення до осіб, що постраждали від булінгу», «Сучасна школа без булінгу».	Березень
7.	Дебати : «Я проти булінгу», «Що я знаю про булінг?». Підготовка та розповсюдження серед учнів 5-8кл. листівок на тему «Не стань жертвою булінгу»	Квітень
8.	Відвідування інтерактивного заняття в клініці дружньої до молоді на тему «Булінг». Виставки плакатів, фоторобіт, конкурс малюнків, соціальних роликів, арт-інсталяції, марафони листів дітей до батьків, за темами: «Мій улюблений світ – без насильства», «Життя без загроз», «Я проти булінгу», «Світ без насильства», «Права особистості в малюнках».	Квітень
9.	Ознайомлення та обговорення новинок сайту «Не смійся з мене» (www.dontlaugh.org .) Аналіз правових ситуацій «Вчимося протидіяти тортурам», «Скажемо «ні» насильству в шкільному колективі», «Нетерпиме ставлення до насильства» з елементами квесту.	Травень
10.	Печа-куча (неформальна конференція) «Цькування однолітків. Гендерне насильство» у процесі відвідування клініки дружньої до молоді на тему «Булінг». Форум-театр Я – агресивний підліток». Коворкінг з використанням вправи «Як безпечно відстояти свої права: статут небайдужого ставлення». Флешмоб –: «Я проти насильства».	Травень
11.	Заняття з батьками на теми «Батьківське щастя: виховання без насильства», «Булінг та його види». Проведення загальношкільної соціальної реклами з профілактики булінгу, розповсюдження інформаційних буклетів.	Травень

Профілактична програма нами розглядається як система профілактичних заходів, що мають на меті попередження булінгу [8].

На думку І.Білої, профілактичні програми дозволяють у повному обсязі реалізувати технологію комплексної соціальної профілактики. Програмою прогноуються дії у різних напрямках профілактики та залучення до її реалізації фахівців різних спеціальностей, співпрацю установ та організацій, що зацікавлені у попередженні проблеми [4, с. 14].

Основною формою профілактичної роботи став профілактичний захід, який розглядається як спеціально організована взаємодія соціального педагога, класних керівників і представників цільової групи, спрямована на попередження шкільного булінгу чи подолання окремих чинників його виникнення [5, с. 45].

У процесі розробки програми нами акцентовано увагу на тому, що мають бути враховані такі головні вимоги:

- модифіковано зміст профілактичної роботи, спрямований на планомірне, доступне і цілеспрямоване формування системи компетенцій про булінг і його профілактику;
- застосовуватися інтерактивні прийоми роботи з старшими підлітками;
- мотивація і стимулювання учнів до роботи;
- прояв суб'єктності усіх учасників;
- рефлексія.

Програма включала 10 занять тривалістю по 45хв, які проводилися соціальним педагогом ліцею один раз на два тижні протягом другого семестру навчального року з підлітками і 1 заняття з їх батьками.

Ми з соціальним педагогом мотивували старших підлітків до участі в програмі через просвітницьку роботу з популяризації здорового способу життя, негативного ставлення до проблеми цькування, залякування та жорстокого поведження в ліцеї.

Програма соціальної профілактики булінгу передбачала систему міні-лекцій, бесід, запланованих ігор, тренінгових вправ, розігрування ситуацій, які спрямовані на краще усвідомлення учнями чинників тих чи інших емоційних реакцій та станів, на розпізнавання та розуміння їх походження. У змодельованих ситуаціях формувалися позитивні емоційні реакції, стресостійкість, непримиренність до проявів різного роду насилля, самоконтроль та стриманість.

У контексті нашого дослідження ми дотримувалися поглядів Т. Журавель щодо важливості відтворення у профілактичних програмах чотирьох взаємопов'язаних процесуальних складових, які відображені у плані її реалізації залежно від виду профілактики та рівня вмотивованості учасників щодо участі у ній та стосовно зміни своєї поведінки:

- *когнітивну* (підвищення рівня поінформованості, формування системи знань);
- *діяльнісну* (формування навичок безпечної поведінки Враховуючи, що попередження або ж зміна девіантної, ризикованої поведінки особи – провідна мета профілактичної програми, важливо включити у програму складову, що пов'язана з формуванням відповідних навичок безпечної поведінки;
- *ціннісну* (формування цінності здоров'я, здорового способу життя, усвідомлення важливості використання безпечних поведінкових практик);
- *емоційну* (формування умінь регулювання своїх емоцій, адекватного висловлення почуттів) [25].

Підґрунтям *когнітивної складової* стало розвиток у старших підлітків життєвих навичок, які полягають у підвищенні їх стійкості до різноманітних соціальних впливів, прийняття ними адекватних ситуації рішень, уміння протистояти тиску оточуючих, контролювати та спрямовувати своє власне життя, формувати життєву перспективу.

Важливим стало розвиток навичок відмови (наприклад, цькувати інших осіб, жорстоко поводитися з ними), що пов'язується з діяльнісною складовою; звернення за допомогою до відповідних служб, пошуку

необхідної інформації тощо. Наявність у програмі когнітивної та діяльнісної складових значно підвищує її ефективність, оскільки знання мають підтверджуватися діяльністю особистості.

Ціннісну складову пов'язуємо із цінностями старших підлітків (зокрема, цінністю здоров'я та здорового способу життя) та готовністю (у тому числі - вмотивованістю) до вибору безпечних поведінкових практик. Важливою є і емоційної (або ж – афективної) складова у профілактичних програмах. Адже, ризикована поведінка найчастіше розвивається у тих, хто має певні особистісні «дефіцити», такі як: складнощі у вираженні своїх емоцій у наслідок, наприклад, тривалої емоційної деривації; високий рівень агресії; невпевненість у собі та низька самооцінка; брак навичок міжособистісної комунікації; емоційна ригідність тощо [25, с. 85-86]

Емоції в житті людини виконують функцію «механізмів» діяльності, входять до складу стимулів і мотивів її дій, за вмілого використання можуть відігравати значну роль у цілеспрямованій діяльності [25, с. 86].

У ході реалізації профілактичної програми (особливо тієї, яка здійснюється у межах вторинної профілактики) надзвичайно важливим є врахування рівня мотивації підлітка, а також формування зміни поведінки крок за кроком.

У процесі виконання запланованих заходів ми дотримувалися алгоритму дій, запропонованого Т. Журавель [25, с.101] (рис.2.6).

Рис 2.6. Алгоритм соціально-профілактичної роботи

У ході позакласної профілактичної роботи потрібно обирати такі форми і методи роботи з підлітками, які б ґрунтувалися на активній взаємодії, партнерській співпраці педагогів з вихованцями. Зупинимося коротко на їх аналізі.

У процесі реалізації програми необхідним стало залучення самих учнів до проведення заходів. Для цього нами окреслювалися обов'язки окремих учнів, як співучасників профілактичних заходів з профілактики булінгу: розробка матеріалів та проведення тренінгових вправ, міні-лекцій, бесід, демонстрації презентацій, ігор, дискусій, створення чек-листів для поширення в соціальних мережах, на сайті школи буклетів з профілактики булінгу.

Оскільки в основу програми були покладені тренінгові вправи, то, насамперед, нами були дотримані вимоги до проведення тренінгу (Табл. 2.2).

Організація та підготовка профілактичного тренінгу

Складові організації тренінгу	Зміст складових організації профілактичного тренінгу
Відповідальна особа	Організувати тренінг можуть педагогічні працівники або ж самі учнів під керівництвом педагога.
Місце проведення тренінгу	Визначається аудиторія для проведення тренінгу
Час, витрачений на тренінг	Розписуються усі часові вимоги до проведення тренінгу.
Місце проведення тренінгу	Підбирається аудиторія.
Матеріали і обладнання	Фліп-чарт з папером або дошка, аркуші паперу, маркери, стікери, додаткові матеріали і ін.
Контакт з учасниками	Обов'язково організатори та тренери контактують з учасниками до та після проведення тренінгу.

Для того, щоб підготувати ефективний профілактичний тренінг, необхідно визначити тему, цілі та завдання тренінгу, скласти його план-конспект, підібрати тематичні вправи та ігри, підготувати роздатковий інформаційний матеріал, чітко визначити час на кожне завдання та тренерські коментарі, а також врахувати специфіку цільової аудиторії.

Важливим у проведенні тренінгу чи тренінгових вправ є врахування специфіки аудиторії. Підлітки середніх класів – це найбільш скептична у сприйнятті інформації група учнів, яка схильна заперечувати загальновизнані норми і положення, проте зацікавлена і легко захоплюється новаціями, має високий рівень навіюваності. У молодіжній аудиторії небезпечно оминати гострі, незручні питання, тому що це викликає критику і недовіру з боку учнів. У важких, дискусійних ситуаціях можна використовувати гумор.

Поряд з цим, ми враховували і таку вимогу до проведення тренінгу як необхідність проводити профілактичну роботу з батьками у формі інформаційних та навчальних інтервенцій, а з учнями – у формі нетрадиційних уроків з елементами інтерактивного навчання, сценарії яких методично розроблені в програмних модулях [41].

Профілактичний тренінг проводився за етапами (табл.2.3).

Таблиця 2.3

Етапи проведення тренінгу

№	Етап	Тривалість
	Вступ. Завдання тренінгу	5 хв.
1.	Знайомство або вітання	від 15 хв.
2.	Очікування учасників від тренінгу	5 хв.
3.	Прийняття правил роботи групи	5-10 хв.
4.	Оцінка рівня інформованості з питань теми	15 хв.
5.	Актуалізація теми	
6.	Інформаційний блок	15 хв.
7.	Набуття практичних навичок	30 хв.
8.	Завершення роботи	10 хв.

Досягнення бажаного результату в процесі тренінгу можливе за умови дотримання його учасниками принципів і правил взаємодії у групі. Принцип зворотного зв'язку, конфіденційності та закритості групи і ін. Кожен, хто задіяний у тренінговій груповій роботі, має бути зосереджений на трьох концептах: самопізнання, самоаналізу та рефлексії [49]. У процесі реалізації програми нами був використаний корекційний-тренінг «Профілактика негативних явищ» та тренінгове заняття «СТОП булінгу в учнівському середовищі» з використанням елементів воркшопу.

Будь-яке тренінгове заняття найбільш ефективно за умови використання «мозкового штурму», що сприяє розвитку в його учасників цілеспрямованості, здатностей аналізувати, обґрунтовувати та доводити власну думку.

У процесі проведення мозкового штурму учасники активно демонстрували свої знання щодо явища булінгу, його різновидів; самостійно обґрунтовували види булінгу, демонструючи свої версії іншим учасникам групи. Також варто звернути увагу, що під час визначення можливих шляхів захисту себе від булінгу учнями було зазначено лише «звернутися за допомогою до поліції». У підсумку заняття всі активно проаналізували

пам'ятку, акцентуючи увагу на тому, що про прояви булінгу спочатку потрібно повідомити соціально педагога/психолога, класного керівника, батьків, дирекцію ліцею і лише в разі його неприпинення, звертатися до поліції.

Мозковий штурм нами використано на тему «Зовнішні прояви булінгу в класі».

Цікавими та активізуючи ми думки учасників були дискусії на теми «Я проти булінгу», «Що я знаю про булінг?». У процесі проведення дискусій дотримувалися вимог:

- якщо хтось говорить – слухай;
- кожен говорить по черзі, а не водночас;
- якщо хочеш висловитися, підніми руку;
- якщо ти не погоджуєшся з кимось, переконайся, що ти хочеш критикувати ідею, а не особу, яка її висунула;
- не смійся, коли хтось говорить (якщо це не жарт!);
- захочуй до участі інших [49].

У процесі проведення дискусій ми використовували такі види запитань:

1. *Гіпотетичні запитання*: «Що б можна було зробити якби...?».

Запитання такого типу стимулюють учасників до аналізу ситуації, яка виникла.

2. *Роздуми*: «Як можна розв'язати поставлену проблему?»

3. *Підтримка*: «Цікаво, а що потім...?». Це питання передбачає звернення до вітагенного досвіду чнів.

4. *Визначення позиції*: «Як на твою думку.....?. Питання такого типу акцентують увагу на важливості думки кожного учасника дискусії.

5. *Аналіз*: «Чому у тебе саме така думка?» Це запитання допоможе учасникам проаналізувати свої погляди.

6. *Уточнення/підсумок*: «Чи правильно я розумію тебе?». Обов'язково має бути підсумовування поглядів учасників і правильність у розумінні розв'язку проблеми. Ведучий допомагає іншим замислитись, чи згодні учасники з тим, що було сказано.

7. *Пошук згоди:* «Чи більшість із нас погоджується з тим що ... ?». Таким запитанням можна започаткувати дискусію або завершити її. В іншому випадку, доречним є питання: «Чи вичерпали цю тему?, можна отримати загальну згоду перейти до наступної теми.

Цікавими для учасників були і міні-лекції на теми «Булінг – як вид агресивної поведінки», «Кібер-булінг: способи розпізнання й захисту особистості», які відрізнялися від звичайних лекцій меншою тривалістю (10-15 хвилин), які проводили самі ж учнів. Міні-лекції застосовували як частини цілісної теми профілактики булінгу. Інформація подавалася окремими сегментами (міні-лекціями), між якими застосовуються інші форми й методи навчання.

Як ми уже зазначали вище, у профілактичній роботі з протидії булінгу варто застосовувати метод «рівний-рівному», коли підлітки отримують просвітницьку інформацію від своїх однолітків. Тому до підготовки й проведення усіх заходів Програми протидії булінгу були залучені активні учні 8-9 класів.

Цікавими у профілактиці булінгу є форум-театри – це методика інтерактивної роботи, направлена на вирішення соціальних проблем, у нашому дослідженні – профілактики булінгу, коли глядач перетворюється з пасивного на активного співучасника всього, що відбувається, за темою: «Я – агресивний підліток?».

Цікавою й ориганільною формою протибулінгової роботи є печатка – це методологія презентації коротких доповідей, спеціально обмежених за формою і тривалістю, на неформальних конференціях, за темами: «Цькування однолітків. Гендерне насильство», «Безконфліктне спілкування з однокласниками».

Аналіз правових ситуацій – форма роботи, спрямована на традиційне розв'язування задач за заданою проблемою, за темами: «Вчимося протидіяти тортурам», «Скажемо «ні» насильству в шкільному колективі», «Підвищення рівня обізнаності підлітків щодо булінгу в школі. Нетерпиме ставлення до насильства» з елементами квесту.

Заховлюючимо та відкритими були години відвертого спілкування «Допоможи собі, рятуючи інших» з використанням методу аналізу критичних ситуацій, який передбачав розгляд певної події з метою усвідомлення та аналізу досвід учасників уникнення критичної ситуації та формування правильних висновків. Для такого аналізу учасники повинні мати певні базові знання за темою обговорення, аби легко наводити приклади і формулювати ідеї під час виконання вправи.

Рольові ігри – розігрування правової ситуації у ролях. Мета розігрування правової ситуації, за ролями – визначити ставлення до конкретної життєвої ситуації, набути досвіду шляхом гри. Ігри за темами: «Як не стати жертвою булінгу», «Як побачити в підліткові булера/жертву» та ін. Цікавим у рольовій грі є флешбек (англ. Flashback – спогад, зворотний кадр) – прийом, за допомогою якого можна підтримувати рівень інтересу до гри, інструмент для більш повного розкриття характеру і мотивації учасників, за темою: «Булінг: історії з минулого».

Як одну з форм гри у профілактиці булінгу радимо використовувати елементи квести (від англійського quest – «пошук») – ігрова форма групового виконання заздалегідь підготовлених завдань командами або окремими гравцями. Мета гри – «розшифрувати» певне місце на обумовленій території (скажімо, на вулицях міста, шкільному подвір'ї чи в музейній залі), виконати на цьому місці певні дії або отримати підказку (інструкцію, код) до виконання наступного завдання, за темою «Профілактика булінгу».

Для реалізації Програми соціально-педагогічної профілактики булінгу доречними є відеолекторії – одна з нових форм роботи, що передбачає перегляд та створення фільмів, відеороликів та соціальної реклами, за тематикою: «Жертва», «Якщо я не повернусь», «Домашнє насильство», «Про права дитини в Україні», «Чи знаєш ти права людини?», «Що таке насилля?», «Толерантність», «Яку поведінку вважати насильницькою?».

Виставки плакатів, фоторобіт, конкурси малюнків, соціальних роликів, арт-інсталяції, марафони листів дітей до батьків, за темами: «Мій улюблений

світ – без насильства», «Життя без загроз», «Я проти булінгу», «Світ без насильства», «Права особистості в малюнках».

Однією з форм соціально-педагогічної профілактики булінгу є флешмоб – це несподівана поява групи підлітків у заздалегідь запланованому місці. Після закінчення запланованої акції її учасники розчиняються в натовпі перехожих людей, що і викликає ефект раптовості, за темою: «Я проти насильства».

Воркшоп – це колективний освітній захід, учасники якого підлітки і батьки отримують нові знання та навички в процесі динамічної групової роботи, за темами: «Вчимося володіти емоціями», «Вчимося спілкуванню».

Цікавими й пізнавальними у профілактиці булі гну є бібліомікси – тематичний бібліографічний огляд, до якого включають різноманітні бібліотечні документи: книги, періодичні видання, відео-, кіно-, фоно-, фотодокументи, електронні видання, плакати, посилання на інформаційні ресурси тощо, за темами: «Насильство у школі», «Толерантне ставлення до осіб, що постраждали від булінгу», «Сучасна школа без булінгу».

Змістовною формою реалізації профілактичної програми є ков'оркінг (англ. Co-working – спільно працювати) – це модель організації роботи, що характеризується гнучкою організацією освітнього простору і прагненням до формування єдиної спільноти та внутрішньої культури учасників, які мають можливість спілкуватися, обмінюватися ідеями та допомагати один одному, за темою: «Як безпечно відстояти свої права».

У ході реалізації програми можна залучити підлітків до реалізації Соціально-корекційного тренінгу (Додаток В) та Соціального проекту «Профілактика булінгу серед підлітків» (Додаток Г). На сьогодні міністерством освіти і науки України розроблено поради для педагогічних працівників щодо протидії булінгу (Додатки Д, Е, Є).

На наш погляд, профілактика булінгу серед підлітків буде ефективною, коли вони будуть активними ініціаторами й учасниками реалізації програми, яка скоординовується і спрямовується соціальним педагогом.

Соціальний педагог, як суб'єкт реалізації програми, має

характеризуватися як толерантна, комунікабельна, гуманна особистість, яка й ставленні до інших суб'єктів програми будує свою взаємодію на повазі, рівності у спілкуванні, співпраці. Поряд з цим, соціальний педагог має володіти рефлексією, характеризуватися як зріла, сформована особистість, якій були притаманні особистісна відповідальність та такі педагогічні якості й здібності, які сприяли формуванню в учнів відповідальності у поведінці. Соціальний педагог має скеровувати діяльність підлітків порадою і власним прикладом, спрямовувати свою роботу на досягнення успіхів школярів на заняттях, актуалізувати їхні досягнення; визначати у їхній діяльності найбільш вдалі й успішні моменти, бути відкритим у думках і судженнях під час розв'язання різних проблем, аналізі подій і явищ, вчити підлітків долати страх перед будь-якою діяльністю, застосовувати прийом персональної необхідності як важливий фактор мотивації діяльності учнів. Тому до реалізації Програми профілактики булінгу мають бути залучені всі учні, які є і об'єктами, і суб'єктами профілактичної роботи.

Соціальний педагог має скеровувати учнів до самовиховання, прагнути формувати в учнів єдність їхньої свідомості і поведінки, сприяти уникненню когнітивного дисонансу, який виникає, коли вчинки підлітків розходяться з їхньою Я-концепцією (самосвідомістю). Крім цього, соціальний педагог має акцентувати увагу школярів на тому, що вони вдаються до поведінки, яка суперечить їхнім поглядам, тому єдиною умовою зняти створений дисонанс є зміна особистісних поглядів, уявлень про себе і належна відповідальна поведінка.

Тому, соціальна профілактика булінгу серед старших підлітків буде ефективною, коли вони будуть активними ініціаторами й учасниками реалізації програми, яка скоординовується і спрямовується соціальним педагогом. На наш погляд, лише взаємодоповнюваність і взаємозалежність змісту, методів і форм реалізації Програми соціальної профілактики булінгу серед старших підлітків забезпечить її ефективність.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження з проблеми соціальної профілактики булінгу серед старших підлітків дозволило нам сформулювати наступні висновки:

1. Проблема булінгу є надзвичайно актуальною сьогодні в закладах загальної середньої освіти. На основі поглядів науковців булінг визначено як цькування, залякування, насильство, жорстоке поводження, агресія, тортури, які мають умисний характер, і проявляються в тривалих, неодноразово повторюваних діях фізичного та психічного характеру з боку особи або групи осіб, які володіють певними фізичними, адміністративними, психологічними перевагами і чиняться з визначеною метою: залякати, примусити зізнатися у чомусь, покарати за вчинення якогось діяння тощо; як насильницьку поведінку однієї людини стосовно іншої, яка здійснюється свідомо, навмисно і часто повторюється. Це явище характеризується нерівністю сил та влади, що приводить жертву в стан, у якому вона не здатна ефективно захищатися від негативних дій.

До основних рис прояву булінгу відносимо: систематичність; нерівність фізичних, психологічних і соціальних можливостей, які лежать в основі стосунків між жертвою й агресором, тобто агресор займає вище становище, ніж його жертва; взаємостосунки переслідувача й жертви; емоційне приниження, образа почуттів людини, що призводить до виключення її з групи.

Шкільний булінг розглядаємо як соціально-психологічне явище, для якого характерне використання будь-яких дій однієї людини щодо іншої (учень-учень, учитель-учень, учень-учитель) в умовах освітнього середовища, внаслідок яких завдається шкода фізичному і/або психічному здоров'ю індивіда. Серед видів в шкільному середовищі поширені фізичний, психічний, економічний та сексуальний булінг. Зважаючи на способи агресії та цькування жертв булінгу, він може бути: фізичним, словесним та соціальним. Визначено рольову структуру шкільного булінгу.

2. Соціальну профілактику булінгу серед старших підлітків потрактовано як систему заходів соціального виховання учнів 8-9 класів,

спрямованих на створення оптимальної соціальної ситуації розвитку школярів, попередження виникнення агресії, цькування, залякування, жорстокого поведіння та інших проблем та девіацій особистості. Її метою є формування в учнів 8-9 класів комплексу знань про булінг як прояву цькування, насильства, його види та вплив на особистість; симптоми булінгу; наслідки, до яких може призвести це негативне явище; суб'єктами є педагогічний колектив, батьки, учнівське самоврядування й самі учні. Визначено й охарактеризовано види соціальної профілактики шкільного булінгу (первинна, вторинна, третинна), мета та форми реалізації кожного з її видів.

3. Визначення актуального стану наявності булінгу в ліцеї показало, що окремі підлітки зазнали булінгу саме в закладі загальної середньої освіти, про допомогу звернулися б до друзів і педагогічного колективу закладу. Отримані результати також підтвердили незначну роль соціального педагога у проведенні протибулінгової роботи серед підлітків та низьку обізнаність респондентів про діяльність соціально-психологічної служби ліцею.

Задля мінімізації впливу насилля на підлітків ліцею нами була розроблена Програма соціальної профілактики булінгу «Ні булінгу!», яка передбачала систему міні-лекцій, бесід, ігор, тренінгових вправ, розігрування ситуацій, які сприяли кращому усвідомленню учнями чинників тих чи інших емоційних реакцій та станів, розпізнавання та розуміння їх походження. Основу занять Програми становлять інтерактивні тренінгові вправи, спрямовані на формування чіткої особистісної позиції підлітків щодо власного здоров'я, оволодінню навичками прийняття правильного рішення, конструктивної відмови та протистояння соціальному тиску, визначенню власних перспектив. У змодельованих ситуаціях формувалися позитивні емоційні реакції, стресостійкість, непримиренність до проявів різного роду насилля, самоконтроль та стриманість.

Визначаємо, що профілактика булінгу серед старших підлітків буде ефективною, коли вони будуть активними ініціаторами й учасниками реалізації програми, яка скоординовується і спрямовується соціальним

педагогом. Лише взаємодоповнюваність і взаємозалежність змісту, методів і форм реалізації Програми соціальної профілактики булінгу серед старших підлітків забезпечить ефективність її реалізації.

Проведене дослідження не претендує на вичерпний розгляд усіх аспектів означеної проблеми. Подальшого вивчення потребують питання апробації та перевірки ефективності розробленої нами Програми соціальної профілактики булінгу серед старших підлітків.

Волинський національний університет імені Лесі Українки

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абсалямова К. З. Булінг у середовищі молодшої школи – соціально-психологічні й особистісні аспекти. *Вісник Харк. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна*. Серія: Психологія. 2023. № 1046. С. 216-221.
2. Адажій О. Цькування у школі. Наслідки знування і для жертви, і для агресора : <https://glavcom.ua/country/society/ckuvannya-u-shkoli-naslidki-znushchannya-i-dlya-zhertvi-i-dlya-agresora-464608.html>
3. А ти, зупинись! – Посміхнись! : методичний посібник з профілактики агресивної поведінки підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації / Т. В. Журавель, К. В. Сергеева, О. Г. Шаровара. Київ : ФОРМ-Буря, 2013. 124 с. : https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/5004/1/Posmihnus_2014_Web.pdf
4. Активні методи просвітницької діяльності у профілактиці ВІЛ/СНІДу та ризикованої поведінки : посіб.; за заг. ред.: Р. Х. Вайноли. К. : ТОВ «ДКБ «РОТЕКС», 2017. 190 с.
5. Барліт О.О. Форми і методи подолання (мінімізації) соціально-педагогічної та психологічної проблеми булінгу в освітньому середовищі. *Горизонти освіти*, 2022. № 2 (35). С. 44 – 47.
6. Барліт О.О. Шкільний булінг у сучасному освітньому середовищі. *Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету*. 2015. Вип. 1. -С. 6-10.
7. Бартків О. С. Методи педагогічної профілактики Інтернет-залежності : матеріали Міжнародного конгресу педагогів і психологів. Женева, червень, 2019. 453с. С.21-29.
8. Біла І. О. Адиктивна поведінка підлітків https://docs.google.com/document/d/1M4uiItcf1hfddrJhyKqaJj8Kv_WgclllYof5nOZ6lQ/edit?pli=1#
9. Бойко-Бузиль Ю.А. Особливості прояву дитячого та учительського булінгу. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. № 1, 2020. С. 86-94

10. Бойчук П.М. Булінг як соціально-психологічне явище у сучасному освітньому просторі. *Академічні студії*. Серія «Педагогіка», Вип. 3, ч. 2, 2022. С. 1—17.

11. Булах І. С. Психологія особистісного зростання старшого підлітка : навч.пос.. К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2023. 340 с.

12. Булінг – ми всі можемо допомогти це зупинити : посібник для батьків учнів початкових і середніх шкіл. Весна, 2023. 11 с.

13. Булінг як соціально-педагогічна проблема та шляхи її вирішення: <http://kipt.sumdu.edu.ua/en/k2listing/item/188>.

14. Великий тлумачний словник сучасної української мови, К, 2009.С. 830.

15. Вольнова Л.М. Профілактика девіантної поведінки підлітків: навч.-метод. посібник до спецкурсу «Психологія девіацій» для студентів спеціальності «Соціальна робота» у двох частинах. К., 2016. 188с.

16. Воронцова Т. В. Вчимося жити разом : посібник для вчителя з розвитку соціальних навичок у курсі «Основи здоров'я» (основна і старша школа): <https://drive.google.com/drive/folders/0Bzt9FAqr>

17. Гарасимів Т. З. Природні та соціальні детермінанти формування девіантної поведінки людини: філософсько-правовий вимір : монографія. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2022. 420 с.

18. Глобальне опитування про булінг: <http://www.unicef.org/ukraine/ukr/infographicbullying-upd.pdf>.

19. Градова Ю. Булінг в Україні: проблема очима дитини. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*, 2021. С. 41-47.

20. Губко А. А. Шкільний булінг як соціально-психологічний феномен. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету*. Сер. Психологічні науки. 2023. Вип. 114. С. 46-50.

21. Джуська А., Джуський В. Булінг – порушення права дитини на повагу до її гідності. *Вчені записки ТНУ імені В. Вернадського*. Серія: юридичні науки. 2019. Том 30 (69). № 2. С. 26-33

22. Діти в Інтернеті: як навчити безпеці у віртуальному світі: метод.реком. / Литовченко І. В., С. Д. Максименко, С. І. Болтівець [та ін.]. К. : Аванпост-Прим, 2020. 48 с.

23. Дроздов О. Ю. Феномен третирування у школі: шляхи вирішення проблеми : <http://erpub.chnpu.edu.ua:8080/jspui/bitstream/2023.pdf>

24. Жизномірська О. Я. Психологічні особливості самоствердження молодших та старших підлітків : дис. . канд. психол. наук : К., 2019. 277 с.

25. Журавель Т.В. Соціальна профілактика як напрям соціально-педагогічної діяльності : навч. посіб.К. : Академвидав, 2013. 312 с.

26. Завалька Л.М. Технології професійної діяльності соціального педагога : навч. посіб. для ВНЗ.Київ. : «Слово», 2018. 240 с.

27. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню) від 18 грудня 2018 року № 2657-VIII Електронний ресурс].: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2229-19>.

28. Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» від 7 грудня 2017 року № 2229-19: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2229-19>

29. Запобігання та протидія насильству в сім'ї : методичні рекомендації: <https://ips.ligazakon.net/document/MUS30017>

30. Застосування діагностичних мінімумів в діяльності працівників психологічної служби : метод. рек. / авт.-упор.: В. М. Горленко, В.Д. Острова, Н. В. Сосновенко, І. І. Ткачук ; за заг. ред. В. Г. Панка. Київ : УНМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2018. 106 с.

31. Козубовська І. В., Корміло О. Агресивність як форма прояву дезадаптації дітей. *Науковий вісник Ужгородського університету* : Серія: Педагогіка. Ужгород : Говерла, 2013. Вип. 26. С. 101–103.

32. Корнещук В.В., Волошенко М.О., Олло В.П. Профілактика та корекція девіантної поведінки підлітків : навч. посіб.. Херсон: Олді плюс, 2021. 136 с.

33. Корнійченко А. Дефінітивна характеристика булінгу як юридичної категорії адміністративного права. *Вісник АПСВТ*, 2020, № 3-4. С. 18-26

34. Король А. Соціальні причини явища булінгу. *Відновне правосуддя в Україні*. 2019. № 1–2 (13). С. 84–93.

35. Кузьменко В.В. Психологія девіантної поведінки : навч. посіб. / В.В.Кузьменко, О.В.Диса, І.О.Шинкаренко. Дніпро: Видавець Біла К.О., 2019. 68 с.

36. Лобанова А.С., Калашнікова Л.В. Робота з підлітками-девіантами: соціологічний та психологічний аспекти: підручник для студентів вищих навчальних закладів. - К.: Вид-во «Каравела», 2017. 470 с

37. Лютий В. П. Соціальна профілактика : мала енциклопедія / за заг. ред. проф. Г. Д. Звереві. К. : Центр учбової літератури, 2008. 207с.

38. Лякішева А.В. , Смолянська Ю.В. Первинна соціальна профілактика булінгу в учнівському середовищі : збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Серія соціально-педагогічна / За ред. Л.П. Мельник, Т.Л. Опалюк. Вип. 39. Кам'янець-Подільський : Видавець Ковальчук О.В, 2024. 228 с. С.88-94.

39. Максимова Н. Ю. Соціально-психологічні аспекти проблеми насильства : монограф. К. : Комітет сприяння захисту прав дітей, 2003. 203с.

40. Методичний посібник до пробачної програми для неповнолітніх «Подолання агресивної поведінки» / автори-упорядники: Л. Мельник, К. Пуха, Т. Журавель. Київ, 2019. 134 с. URL: <https://drive.google.com/file/d/1os5jjFcnoPTqhOBWfAvWxucBlxNTHDdp/view>

41. Модуль 1. «Технологія проведення профілактичного тренінгу в умовах шкільного середовища. Профілактика алкогольних та наркотичних проблем» : навч.-метод. посіб. / Вієвський А. М., Лепеха К. І., Балакірева О.М., Дивак В.В., Дмитришина Н.А., Жданова М.П. і ін. Київ, 2024. 60 с.

42. Нечерда В. Б. Особливості формування просоціальної поведінки у старшому підлітковому віці. *Сучасний виховний процес: сутність та інноваційний потенціал*, 2022: <https://lib.iitta.gov.ua/6487/1/Necherda.pdf>

43. Пометун О. І. Сучасний урок. Інтерактивні технології навчання : наук.-метод. посіб. / О. І. Пометун, Л. В. Пироженко. Київ., 2006. 192 с.

44. Прібиткова Н. Булінг у закладах освіти: поняття, структура, причини та шляхи подолання. *Сучасні проблеми правового, економічного та соціального розвитку держави*. Харків, 2017. С. 58–61.

45. Протидія булінгу в закладі освіти: системний підхід : метод. посіб. / Андрєєнкова В.Л., Калашник О.А. К.: «Агентство «Україна», 2019. 132 с.

46. Протидія та попередження булінгу (цькування) в закладах освіти: <https://courses.prometheus.org.a/courses/course-v1CP8sp8>.

47. Профілактика та корекція відхилень поведінки : навч.- метод. посіб. до самост. роботи студентів / уклад. Н.В. Самойлова. Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2019. 120 с.

48. Профілактика та корекція відхилень поведінки : навч.- метод. посібник / укл. Лариса Мафтин. Чернівці : Чернівець. нац. ун-т ім. Ю.Федьковича, 2021. 368 с.

49. Резніченко О.О. Тренінг як ефективний спосіб подолання страхів. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права*, № 4, 2021 : <https://www.chasopys-ppp.dp.ua/index.php/chasopys/article/view/103/94>

50. Савельєва Н.М. Соціальна профілактика девіантної поведінки: курс лекцій з презентацією: навч. посіб. Полтава: ПНПУ, 2016 р. 110 с.

51. Сергєєва К. В. Впровадження програм профілактики агресивної поведінки підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації дітей. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету*. 2016. Вип. 133. С. 190–194. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VchdpuP_2016_133_47 .

52. Сидорук І. Булінг як актуальна соціально-педагогічна проблема. Розділ V. *Соціальна педагогіка*. № 1, 2015. С. 170-178.

53. Соціально-педагогічна та психологічна робота з дітьми у конфліктний та постконфліктний період : метод. рек. / Н.П. Бочкор, Є.В. Дубровська та ін. Київ: МЖПЦ «Ла Страда-Україна», 2014. 87 с.

54. Сушик Н. Булінг серед дітей як соціально-педагогічна проблема в загальноосвітніх навчальних закладах. *Нова педагогічна думка*. Рівне, 2017. № 1(89). С. 49–52. : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npd_2017_1_14 .

55.Сушик Н. Соціальна профілактика девіантної поведінки підлітків. *Нова педагогічна думка*. Рівне, 2018. № 1(93). С. 83–86.: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npd_2018_1_21.

56.Теорія та практика профілактичної роботи з дітьми, схильними до девіантної поведінки: український і міжнародний досвід : монографі./ О.Кікінежді, І.Козубовська, та ін. Тернопіль : Осадца Ю.В., 2018. 300 с.

57.Тютюнник О. В. Підготовка майбутніх соціальних педагогів до профілактики наркотичної залежності серед старшокласників : монограф. Черкаси : ФОП Гордієнко Є.І., 2014. 350 с.

58. Уханова А. І., Архипова Т. М. Гендерні особливості агресивної поведінки в контексті психічного здоров'я старших школярів. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*. 2020. № 2. С. 179–192.: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tipp_2020_2_16.

59.Федорченко Т.Є. і ін. Технології формування просоціальної поведінки підлітків уразливих категорій у закладах загальної середньої освіти: метод. посіб. Кропивницький. Імекс-ЛТД, 2019. 176 с.

60.Форми та види девіантної поведінки дітей // *Психолого-педагогічні та правові засади діяльності поліції із захисту прав дитини* : навч. посіб. / за заг. ред. д-ра юрид. наук, доц. Д.В. Швеця; Харків : ХНУВС, 2020.С. 38-117.

61.Хоржевська І. М., Тилінська О. М. Агресивна поведінка учнів старшої школи. *Габітус*. 2021. Вип. 30. С. 190–197.: http://nbuv.gov.ua/UJRN/habit_2021_30_35.

62.Юрчик О. Психологічна профілактика шкільного насильства в початкових класах. Острог, 2016. 120с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Анкетування старших підлітків

1. Чи бували випадки, коли ви ображали когось у школі?
2. Від кого ви дізналися інформацію про булінг/насилля?
3. Що таке, на вашу думку, булінг?
4. Чи зазнавали ви приниження в школі? Якщо так, то від кого?
5. Які відчуття у Вас виникали у процесі булінгу?
6. На скільки вільно Ви відчуваєте себе в ліцеї, чи можете вільно висловити власну думку в присутності вчителів?
7. Чи гарантує школа дотримання ваших прав?
8. До кого б ви звернулися за допомогою уразі приниження?
9. Чи проводяться в ліцеї заходи з профілактики булінгу та насилля?

Додаток Б

План роботи соціального педагога ліцею

ЗАТВЕРДЖЕНО

ДИРЕКТОР ЛІЦЕЮ № 3

ВОЛОДИМИРСЬКОЇ МІСЬКОЇ РАДИ

_____ **Анатолій МАТВЕЙЧУК**

**РІЧНИЙ ПЛАН РОБОТИ
СОЦІАЛЬНОГО ПЕДАГОГА**

Подопригори Юлії Миколаївни

на 2023-2024н.р.

Волинський національний університет імені Лесі Українки

Вступ

У складі соціально-психологічної служби працює: один практичний психолог та один соціальний педагог.

Нормативні документи соціального педагога: Положення про психологічну службу системи о світи України, Посадова Інструкція соціального педагога, Етичний кодекс соціального педагога, Конвенція про права дитини, накази та листи МОН.

I. Аналітична частина:

Пріоритетом діяльності соціального педагога на сучасному етапі є підвищення ефективності роботи. А соціально-психологічна служба навчального закладу діє з метою виявлення і створення соціально-психологічних умов розвитку особистості. Протягом 2022 – 2023 н.р. головними напрямками роботи соціального педагога школи були:

- діагностична робота; (у минулому навчальному році у напрямку діагностичної роботи проводились наступні дослідження:

- діагностика рівня відповідальності учнів,
- вивчення особливостей соціально-адаптаційного періоду учнів 1, 5 -х класів (спостереження), анкетування «Ціннісні орієнтації (10 класи),
- діагностичне дослідження та аналіз важковихованості учнів 5-7 класів, поновлення банку даних

- анкетування учнів 5-х класів « Адаптація п'ятикласника»,

- анкетування «Наші права та обов'язки»(9класи),

- анкетування «Проблема шкідливих звичок» (8 класи),

- тестування учнів з метою виявлення професійних здібностей (9-11кл.),

- анкетування « Насилля у сім'ях»(5-ті кл.)

- консультативна робота;

За зверненнями батьків, вчителів та учнів проводилась консультативна робота, надавались рекомендації, (теми які турбували батьків це- низька мотивація до навчання, проблеми у поведінці, конфлікти з однокласниками) - профілактична робота;

у рамках профілактичної роботи (інформаційні хвилинки, пам'ятки на різні теми, бесіди, відвідування вдома, матеріали розміщувалися на сайт школи), робота з дітьми «групи ризику».

- підтримка взаємозв'язку з суспільними інститутами, службами та організаціями, що забезпечують соціальний захист дітей;

Просвітницька робота:

- відвідування семінарів, виступи.

Діяльність соціального педагога школи була спрямована на реалізацію таких завдань:

- здійснення соціально-педагогічного супроводу дітей – сиріт, дітей під опікою, дітей, які знаходяться в складних умовах проживання, дітей – напівсиріт, дітей з неповних сімей, дітей – інвалідів, дітей, які проживають в сім'ях групи ризику, дітей з багатодітних сімей, учнів, які стоять на внутрішкільному обліку, дітей, схильних до правопорушень.
- організація отримання діагностичних відомостей про учнів школи;

- організація допомоги педагогічним працівникам в консультуванні з питань аспектів розвитку, навчання, виховання учнів;
- організація просвітницької роботи для батьків з питань організації виховного процесу;
- організація необхідної консультативної психолого-педагогічної допомоги дітям, підліткам, які потребують підтримки;
- організація соціально-психологічного обстеження, надання консультативної допомоги дітям та батькам з багатодітних, неповних, неблагонадійних та інших проблемних сімей;
- організація профілактичної роботи з попередження девіантної поведінки;
- профілактика правопорушень неповнолітніх;
- сприяння здійсненню превентивного виховання підлітків;
- прогнозування та профілактика можливих негативних виявів та їх вплив на особистість дитини;
- підтримка взаємозв'язку школи з іншими організаціями з метою реалізації захисних функцій соціального педагога.

На початку навчального року соціальним педагогом була проведена паспортизація класів та школи, зібрані і упорядковані списки учнів за категоріями.

Основою метою роботи соціального педагога є забезпечення соціального посередництва між школою, сім'єю, державними та громадськими організаціями з питань правового і соціального захисту дітей та підлітків для покращення соціальної адаптації та соціалізації особистості і створення сприятливих умов для її розвитку.

II. Цілепокладаюча частина

У 2023-2024 н.р. робота закладу буде спрямована на виконання стратегічної мети закладу – створення умов психологічного й фізіологічного комфорту в школі, формування в учнів цілісної системи знань з усіх предметів, забезпечення активної позиції суб'єктів навчально-виховного процесу до результатів своєї роботи, виховання компетентної соціально-адаптованої особистості.

У новому навчальному році психологічна служба разом з колективом ліцею буде працювати над такими проблемними питаннями:

Навчальне: Від інноваційного змісту освіти через педагогічну майстерність вчителя до формування компетентної особистості учня на основі розвитку творчих здібностей на уроках та в позаурочній діяльності.

Виховне: Формування і розвиток соціально активної, гуманістично спрямованої особистості з усвідомленою громадянською позицією.

Впровадження реформи «Нова українська школа».

Мета та завдання діяльності соціального педагога: дослідження особистісних рис дитини, особливостей її фізичного та психічного розвитку, причини її девіантної поведінки і соціальної дезадаптації, та чинники соціального середовища, що сприяють формуванню девіантної поведінки.

Проблемне питання: робота з соціально-вразливими категоріями дітей

III. Змістова частина

№ з\п	Напрями діяльності з учасниками освітнього процесу закладу освіти. Види та форми роботи	Термін проведення	Цільова група/аудиторія	Відмітка про виконання
1	Діагностична робота			
1.1	Поновлення бази даних на учнів школи за категоріями	вересень, січень	1-11 класи	
1.2	Супровід адаптації учнів до освітнього процесу	вересень-жовтень	1,5,10 класи	
1.3	Діагностичні дослідження (анкетування, тестування, спостереження)	За запитом класоводів та кл. керівників		
1.4	Соціальна паспортизація класів (поновлення та складання соціального паспорту класу, школи)	Вересень – жовтень, січень	1-11 класи	
1.5	Поновлення банку даних на важковиховуваних учнів (визначення соціально вразливих груп дітей)	Вересень – жовтень, січень	1-11 кл.	
1.6	Вивчення особливостей соціально-адаптаційного періоду учнів 1, 5 -х класів (спостереження).	Друга половина вересня, жовтень.	5-ті класи	
1.7	Анкетування учнів «Адаптація п'ятикласника»	Друга половина жовтня	5-ті класи	
1.8	Анкетування «Насилля у сім'ях»	Грудень	6-ті класи	
1.9	Анкетування «Ціннісні орієнтації»	Січень	10-11 класи	
1.10	Діагностичне дослідження адаптаційного періоду першокласників «Тест Лусканової»	Січень	1-ші класи	

1.11	Анкетування «Проблема шкідливих звичок»	Лютий	7-8 мі класи	
1.12	Анкетування «Рівень сформованості громадянських рис	Квітень	4-ті класи	
1.13	Аналіз даних соціальної паспортизації закладу	листопад	1-11 кл.	
2	Профілактична робота			
2.1	Дні профілактики правопорушень	Третя середа місяця	1-11 кл.	
2.2	Участь у засіданнях (Рада профілактики та інш.)	За окремим планом		
2.3	Контроль відвідування навчальних занять Аналіз відвідування навчальних занять учнями	Протягом року Щодня Щомісяця	1-11 кл.	
2.4	Бесіди з профілактики тютюнопаління, наркоманії, суїцидальних проявів, торгівлі людьми серед учнів; профілактичні лінійки (за окремим планом).	Протягом року	5-11кл.,	
2.5	Профілактичні заходи булінгу, протидії торгівлі людьми	Жовтень	4-11 класи	
2.6	Профілактичні заходи щодо насильства в сім'ї та навчальному закладі	Протягом року	4-11кл.,	
	Профілактичні бесіди та пам'ятки в учнівські куточки щодо коронавірусу.	Протягом року	1-11 кл.	
2.7	Індивідуальна робота з учнями з девіантною поведінкою	Протягом року	1-11 кл.	

2.8	Організація зустрічей з лікарями Поповнення класних учнівських куточків інформаціями, буклетами, листівками щодо правової освіти та профілактики шкідливих звичок	За потребою Протягом року	1-11 кл.	
3	Навчальна діяльність			
3.1	Участь у методичних заходах, навчальних тренінгах, семінарах самоосвіта.	Протягом року		
4	Консультування			
4.1	Проведення консультацій з метою забезпечення успішної адаптації учнів до освітнього процесу.	Протягом року	Вчителі, батьки.	
4.2	Консультування педагогів з питань удосконалення міжособистісних стосунків учнів, покращення психологічного клімату класного колективу	Протягом року За запитами кл. керівників	Класоводи, вчителі.	
4.3	Консультації для опікунів з питань захисту і охорони прав дитини. Консультування учасників АТО, військовослужбовців, внутрішньо переміщених осіб	За запитами За потребою		
	Фізична безпека дітей під час війни, правила поведінки під час повітряної тривоги, безпека дітей під час війни та інш.	Постійно		
5	Зв'язки з громадськістю			
5.1	Співпраця з міжвідомчими установами (органи і служби у справах дітей, уповноважені підрозділи органів національної	Протягом року		

	поліції).			
6	Просвіта			
6.1	Здійснення просвітницької роботи з учнями, які потребують уваги в адаптаційний період	Вересень, за потребою	1,5 класи та новоприбулі	
6.2	Проведення інформаційних заходів (інформаційні хвилинки)	Протягом року постійно	1-11 кл.	
7	Інше (організаційно-методична, соціально-захисна функції)			
7.1	Планування на навчальний рік.	Вересень		
7.2	Виступи на педагогічних радах, нарадах, семінарах.	За окремим планом		
7.3	Оформлення інформаційних матеріалів, підготовка діагностичних матеріалів	Протягом року постійно		
7.4	Підготовка до проведення та участь у психолого-педагогічному консиліумі з питання «Адаптація учнів до умов освітнього закладу»	Вересень-жовтень		
7.5	Складання аналітичних довідок за результатами проведеної діагностики	Протягом року постійно		
7.6	Обстеження та вивчення соціально-побутових умов проживання дітей-сиріт та дітей позбавлених батьківського піклування	Протягом року постійно	1-11 кл.	
7.7	Вивчення соціально-побутових умов проживання сімей, що опинилися у СЖО та дітей «групи ризику»,	Протягом року постійно	1-11 кл.	
7.8	Соціально-психологічний супровід інклюзивного навчання	Протягом року постійно		
7.9	Соціально-психологічний супровід впровадження	Протягом року		

	НУШ	постійно		
7.10	Робота з документацією	Протягом року постійно		

Волинський національний університет імені Лесі Українки

Соціально-корекційний тренінг

Заняття для учнів 8-11 класів «Протидія булінгу в дитячому середовищі»

Мета: ознайомити з поняттям булінгу, його видами та проявами, розвивати навички конструктивного вирішення конфліктних ситуацій, толерантного спілкування, формувати негативне ставлення до булінгу (неприпустимість проявів булінгу в дитячому середовищі) Загальна тривалість: 45 – 90 хв.

План:

1. Привітання учасників.
2. Ознайомлення з поняттям булінгу та його видами.
3. Практичне опрацювання історій «Булінг в дитячому середовищі».
4. Обговорення «Правила дитячого колективу для уникнення булінгу».
5. Обговорення «Поради як уникнути булінгу».
6. Обговорення «Куди/ до кого можна звернутися, якщо ви опинилися або стали свідками ситуації булінгу».

7. Висновки до заняття (за наявності часу).

8. Прощання «Оплески»

Хід проведення:

1. Привітання учасників.

2. Мета: привітати учасників, ознайомити з метою зустрічі.

Час: 2 хв.

Ознайомлення з поняттям булінгу та його видами

Мета: дати визначення поняттю «булінг» та розповісти про його види.

Час: 7 хв.

Хід проведення:

Ведучі звертаються до учасників:

Нам подобається, коли нас люблять, поважають з нами чемно, звертаються до нас на ім'я, особливо на лагідне. А які відчуття у вас виникають, коли вас або когось з вашого оточення називають на прізвисько, принижують?

Запитання для обговорення:

Чи спостерігали ви таку ситуацію, коли в дитячому колективі «обирають» дитину (так звану «білу ворону»), яка відрізняється від інших або зовнішнім виглядом, або розумовими здібностями, або поведінкою і цю дитину постійно зневажають та застосовують до неї прізвиська, штовхають, чіпляються, псують особисті речі та інше?

Які відчуття у вас викликає така ситуація?

Як ви вважаєте почуває себе дитина, яку «обрали «білою вороною»?

Ведучі приймають відповіді учасників. Ведучі пояснюють, що обговорена ситуація називається булінгом.

Ведучі знайомлять учасників із визначенням поняття булінгу та його основними формами.

До уваги ведучих! Для обговорення можна використовувати презентацію РР «Протидія булінгу» або роздатковий матеріал (закладки, брошури тощо).

3. Практичне опрацювання історій «Булінг в дитячому середовищі»

Мета: дати визначення поняттю «булінг» та розказати про його види.

Час: 25 хв.

Хід проведення:

Ведучі звертаються до учасників: Пропонуємо вам об'єднатися в 4 групи.

Кожна група отримує історію з життя дітей (за зверненнями дітей на Національну дитячу «гарячу лінію»), а вам необхідно визначити вид булінгу, хто потерпає від булінгу, хто вчиняє булінг, наслідки булінгу для дитини, які можете дати поради виходу з ситуації насильства (для цього відводиться 10 хвилин).

Потім просимо вас представити результати вашої роботи (для кожної групи по 3 хвилини).

До уваги ведучих!

Якщо кількість учасників заняття більш 20 осіб, пропонуємо створити 6 груп. Тоді по 2 групи будуть працювати над однією історією, але презентує одна група, а інша - доповнює. Пропонуємо для економії часу, ведучим особисто читати історії перед презентаціями кожної групи. В залежності від віку учасників, ведучі можуть скоротити питання для опрацювання в групах, та надавати відповіді та коментарі самі.

Ситуації

Історія 1. – Доброго вечора! Мене звати Наталя. Я вам телефоную з Львівської області. Мені нещодавно виповнилося 14 років. Моє хобі – це спілкування в соціальних мережах. Десь місяць тому через соціальні мережі я познайомила з чоловіком, якому 35 років. Спочатку я з ним охоче спілкувалася. Це тривало майже тиждень. Потім мені стало нудно і я відмовилася від спілкування з ним. Він цього не зрозумів і постійно мені пише, телефонує. Одного разу навіть чекав біля будинку. Це трапилось тому, що я всю особисту інформацію написала в соціальній мережі. Тепер мені дуже боязко. Що я можу зробити, аби він перестав мене переслідувати?

2. – Доброго дня! Мене звати Ярослава. Мені 12 років. Я проживаю в Києві. Мої проблеми почалися після того, як я перейшла на початку навчального року до нової школи. Всі мої однокласники утискають мене, ображають, інколи, навіть б'ють. Це все відбувається через те, що я дуже погано розмовляю, бо маю певні проблеми зі здоров'ям. Але ж я в цьому не винна. Я відчуваю, як мої однокласники стараються вижити мене з класу. Як мені знайти з ними спільну мову? Насправді, я дуже хочу з ними дружити.

3. Я навчаюся в 8 класі. Всі вчителі дуже люблять наш клас. Наші діти – дуже добрі. Правда, є два однокласника – Тарас та Славик – які постійно ображають наших дівчат, б'ють хлопчиків. Вони і мене теж били та ображали, але тепер вже ні. Все змінилося через те, що в цьому навчальному році до нашого прийшов новий хлопчик. Він перейшов з іншої школи. Його звати

Вінсет. Він «не наш». Він темношкірий. У дитинстві він із мамою переїхав в Україну та зараз він живе із мамою, бабусею та дідусем. Коли Вінсет до нас перейшов, Тарас та Славик його одразу не полюбили, по-перше через інший колір шкіри. Вони постійно його ображають «негром», «рабом», «виродком». Часто б'ють його. Я не одноразово бачив, як Вінсет плакав. Я розумію, що це неправильно, але втручатися в цю ситуацію я не дуже хочу. Насправді, мені дуже шкода Вінсета. Він хороший і гарно грає у футбол. Але я з ним не спілкуюся, через те, що думаю, що Тарас та Славик будуть знову наді мною знущатися.

4. Добрий день. Мене звати Олег. Я вирішив до Вас звернутися, через те, що у мого кращого друга є проблема. Його звати Саша. Це мій однокласник. Нам по 12 років. Останнім часом його сильно ображають однокласники. Вони постійно забирають у нього гроші, які мама дає йому та змушують кожного дня просити ці гроші у мами. Він дуже сильно боявся мені про це розповісти, через те, що старші йому сказали, якщо Саша комусь про це скаже, то вони його поб'ють. Тепер ми разом не знаємо, як вирішити його проблему.

Завдання групам

Опрацюйте запропоновану історію та визначте:

1. Вид булінгу.
2. Хто вчиняє булінг.
3. Хто потерпає від булінгу.
4. Наслідки булінгу для дитини.

Ведучі приймають відповіді учасників, коментують їх та доповнюють.

4. Обговорення

«Правила дитячого колективу для уникнення булінгу».

Мета: виробити правила уникнення булінгу в дитячому колективі.

Час: 5 хв. Хід проведення: До уваги ведучих! Ведучі, виходячи з особливостей віку учасників, враховуючи час, можуть опрацювати це питання двома варіантами.

Варіант 1 (час 5 хв.) Ведучі пропонують учасникам колективно, за бажанням висловлювати правила колективу для уникнення булінгу. Ведучі приймають відповіді учасників та за необхідністю коментують їх.

Варіант 2 (час - 15 хв.) Ведучі об'єднують учасників у 3 групи та роздають кожній групі по листу фліпчарту/ формату А4 та фломастери. Ведучий пропонує кожній групі розробити по 5 правил уникнення булінгу в класному/дитячому колективі та написати їх на листах.

На це завдання групам відводиться 10 хв.

Потім ведучі просять представника однієї групи ознайомити решту учасників із правилами, які розробила група.

Ведучі пропонують представникам інших груп озвучити ті правила, які не назвала група.

Ведучі також можуть доповнити виступи учасників.

5.Обговорення «Поради як уникнути булінгу»

Мета: ознайомити учасників, з порадами як уникнути булінгу.

Час: 5 хв.

Хід проведення:

Ведучі інформують учасників: Поради, як уникнути булінгу:

1. Упевнися, що ти не є кривдником/кривдницею по відношенню до інших.
2. Заступайся за тих, кого ображають.
3. Якщо ти став/стала жертвою булінгу – розкажи про це дорослим (батькам або вчителю).
4. Якщо ти побачив/побачила, що над кимось знущаються, – клич на допомогу, привертай увагу дорослих.
5. Стався до інших так, як хочеш, щоб вони ставилися до тебе.
6. Є питання – телефонуй на Національну дитячу «гарячу лінію» : 0 800 500 225 або 772.

6. Обговорення «Куди/ до кого можна звернутися, якщо опинилися або стали свідками ситуації булінгу».

Мета: розказати учасникам, куди/ до кого звернутись, якщо вони опинились або стали свідками ситуації булінгу.

Час: 5 хв.

Хід проведення:

Ведучі інформують учасників:

Якщо ви опинились або стали свідками ситуації булінгу, можете звернутися:

- у своєму навчальному закладі – до соціального педагога, практичного психолога, класного керівника, медіатора, вчителя, медичного працівника;
- в поліції – до дільничного інспектора, працівників кримінальної поліції у справах дітей;
- до працівників служби у справах дітей державної адміністрації; неурядових громадських організацій;
- зверніться також за порадою до батьків, до людини, з якою вас довірливі стосунки (друг або подруга, родичі, вчитель).

Якщо ви зіткнулися з ситуацією булінгу, то для отримання інформаційних, психологічних, правових консультацій ви можете безкоштовно звернутися на *Національну дитячу «гарячу лінію» за номерами 0 800 500 225 або 772 (безкоштовно) в межах України (з понеділка по п'ятницю з 10.00 до 20.00, в суботу – з 10.00 до 16.00).*

До уваги ведучих! Бажано підготувати листівки кожному/ній учаснику/ці або одну для розміщення в класному куточку з актуальною місцевою інформацією до кого/куди можна звернутися в ситуації булінгу.

7. Висновки до заняття (за наявності часу)

Мета: підбити підсумки заняття та обмінятись враженнями.

Час: 7 хв.

Хід проведення:

Ведучі пропонують учасникам підбити підсумки заняття у форматі «запитання-відповідь» або , якщо дозволяє час, у формі брейн-рингу:

Запитання:

1. Що таке булінг?
2. Хто може страждати від булінгу?
3. Які є види булінгу?
4. Що таке економічний булінг?
5. Що таке фізичний булінг?
6. Що таке психологічний булінг?
7. Що таке кібербулінг?
8. Хто такий булер/булі?
9. До кого звернутися в ситуації булінгу?
10. Який номер телефону Національної дитячої «гарячої лінії»?
11. Які ви можете дати поради як справитися з булінгом?
12. Які ви можете дати поради як уникнути булінгу?
13. Що таке насильство?

8. Прощання «Оплески»

Мета: сприяти позитивному завершенню заняття.

Час: 1 хв.

Хід проведення:

Ведучі дякують учасникам за роботу та просять учасників подякувати один одному оплесками за активну участь під час заняття. Якщо є інформаційні матеріали, ведучі роздають їх учасникам.

Соціальний проєкт

Профілактика булінгу серед підлітків

Актуальність теми. На сьогоднішній день надзвичайно гостро постає проблема агресивних проявів у міжособистісних стосунках підлітків. Особливого розповсюдження набувають прояви систематичної, довготривалої агресії одних підлітків по відношенню до інших учнів, коли в ситуацію прояву агресії поступово «включається» весь учнівський клас.

Актуальність вивчення цього явища у наш час обумовлюється тим, що по-перше, збільшується кількість фіксованих випадків даного явища. Ситуація булінгу призводить до низки педагогічних (шкільна дезадаптація, академічна неуспішність), психологічних (психологічні розлади, закріплення в свідомості негативних уявлень про себе, зниження самооцінки, порушення соціалізації, соціальна дезадаптація), медичних (травматизація) наслідків. Проблема досліджувалась переважно західними науковцями. В Україні не проводяться систематичні загальнонаціональні дослідження цього явища (лише поодинокі), і тому ще недостатньо запропонованих форм і методів профілактики та корекції цього явища.

Булінг у шкільному середовищі впливає на підлітка таким чином, що він не засвоює поняття моралі як суспільного явища, тому в процесі діяльності, організованої взаємодії між школярами не відбувається усвідомлення відповідальності один перед одним, перед колективом. Булінг також може виникати як компенсація за невдачі у навчанні, суспільному житті, а також від тиску та жорстокого поводження батьків чи інших дорослих, при недостатній увазі з боку дорослих тощо; як крайня міра, коли учень вичерпав всі інші можливості для задоволення своїх потреб, і у випадках, коли учні протестують проти певних правил, виражаючи невдоволення, прагнучи зруйнувати дещо в своєму оточенні. Шкільний булінг за своєю природою є складним соціально-психологічним явищем. Шкільна політика, толерантне або нейтральне ставлення адміністрації школи, вчителів до прояву агресивних, насильницьких, ворожих дій з боку учнів та поведінка самих вчителів формує загальну атмосферу не тільки учнівського класу, але й усієї школи, визначає внутрішнє життя, тобто соціально-психологічний клімат. Булінг у шкільному середовищі розвивається в ситуації ворожості, конфліктності, страху. Серед підлітків булінг може проявлятися у двох формах: фізичній та психологічній. Саме у середній школі відбувається збільшення кількості випадків виникнення та прояву булінгу, але кількість жертв стає меншою. Жертвою в ситуації булінгу може стати учень, який відрізняється від інших за будь-яким критерієм на думку членів колективу. Проявляється булінг, як правило, в позаурочний час та в неконтрольованих дорослими місцях. Булінг у шкільному середовищі може виникати і тоді, коли відбувається боротьба між учнями за вищий статус у груповій ієрархії, задоволення своїх соціальних потреб та як інструмент

маніпулювання та контролю учнем свого мікросоціуму. Оскільки булінг є внутрішньогруповим процесом та передбачає специфічну групову динаміку, то для більш глибокого розуміння механізмів виникнення даного явища необхідно більш детально досліджувати саме соціально-психологічні фактори.

Соціальний проект зорієнтований на реалізацію системи організаційних, психолого-педагогічних та практичних заходів, спрямованих на удосконалення системи профілактики агресивної поведінки серед підлітків.

Мета соціального проекту полягає у створенні ефективної системи профілактики негативних тенденцій серед підлітків та формуванні позитивного досвіду проведення вільного часу.

Завдання проекту:

- превенція негативних явищ серед підлітків;
- пропагування здорового способу життя серед підлітків;
- попередження ускладнення уже наявних проблем;
- створення сприятливих соціально-педагогічних умов, за яких підлітки можуть усвідомити важливість збереження позитивного мікроклімату у школі.

Очікувані результати:

- збільшення кількості підлітків, охоплених програмою профілактики булінгу;
- розробка та впровадження ефективних форм та методів роботи з підлітками у сфері превенції негативних явищ;
- збільшення кількості підлітків, які ведуть здоровий та активний спосіб життя.

Ресурси: людські (соціальні педагоги, практичні психологи, вчителі, волонтери), інституційні (соціальна служба для сім'ї, дітей та молоді) та інформаційні (закони, постанови, інформаційні буклети, ЗМІ).

Тривалість проекту: 3 – 4 місяці.

Віковий склад цільової аудиторії: учні підліткового віку.

Структура проекту:

1. Підготовчий.
2. Організаційний.
3. Реалізаційний.
4. Оцінювальний.

Підготовчий етап

- Постановка проблеми.
- Ознайомлення з метою, завданнями та можливими соціально-педагогічними аспектами діяльності програми профілактики булінгу серед підлітків.
- Визначення суб'єктів та об'єктів реалізації соціального проекту.
- Аналіз реального стану профілактики агресивної поведінки серед підлітків.
- Побудова плану дій.

- Виявлення рівня поширення асоціальних явищ серед учнів підліткового віку.

Збір необхідної інформації

- Збір інформації про стан насильства серед підлітків у загальноосвітньому навчальному закладі.
- Накопичення матеріалів, що підтверджують актуальність проблеми.
- Вивчення проблеми за матеріалами статистики, попереднього досвіду соціально-педагогічної роботи.

Алгоритм реалізації:

- Ознайомлення громадськості мікрорайону з особливостями поширення масових негативних явищ серед учнів загальноосвітніх шкіл (висвітлення матеріалів у місцевих ЗМІ).
- Розробка анкет для підлітків із метою виявлення рівня їхньої обізнаності про шкоду наркоманії, алкоголю, гемблінгу тощо.
- Розробка пам'ятки «Скажімо насильству НІ».
- Проведення бесід з підлітками, метою яких є профілактику булінгу.
- Проведення конкурсів соціальної реклами та інформаційних буклетів з проблем профілактики негативних тенденцій у молодіжному середовищі; соціально-педагогічних тренінгів, лекцій, відеолекторіїв.
- Визначення переліку організацій, установ, що займаються розв'язанням даної проблеми.

Організаційний етап

Зміст:

- Узагальнення зібраного матеріалу, систематизація та аналіз отриманої інформації.
- Розробка програми роботи щодо профілактики булінгу серед підлітків.
- Визначення найефективніших шляхів розв'язання проблеми профілактики агресивної поведінки.
- Планування узгодженої діяльності суб'єктів соціально-педагогічної діяльності (соціальних педагогів/ соціальних працівників, практичних психологів, волонтерів).
- Визначення ефективних шляхів взаємодії із ЗМІ, позашкільними установами, недержавними організаціями, підтримка відділом освіти, міською радою.
- Затвердження плану діяльності програми «Профілактика булінгу серед підлітків» у структурі діяльності соціально-психологічної служби школи.

Алгоритм діяльності:

- Організація презентації зібраних матеріалів.
- Узагальнення результатів попереднього етапу.
- Визначення переліку можливих дій, спрямованих на профілактику агресивної поведінки учнів.

- Вибір найефективніших і реальних способів досягнення мети.
- Розробка семінарів, тренінгів, заходів, складання алгоритму бесід із учнями щодо переваги здорового мікроклімату над проявами насильства.
- Визначення плану конкретних заходів щодо удосконалення змістової наповнюваності заходів, передбачених соціальним проектом.

Реалізаційний етап

Здійснення заходів, визначених на попередньому етапі.

1. Затвердження плану діяльності програми профілактики булінгу серед підлітків: вибір основних напрямів профілактичної діяльності; форм і методів роботи; визначення професійних обов'язків суб'єктів соціально-педагогічної роботи.
2. Робота з волонтерами:
  - анкетування волонтерів із числа студентської молоді на виявлення рівня їхньої готовності щодо організації профілактичної роботи з підлітками;
  - організація зустрічей з представниками соціально-психологічної служби школи; ознайомлення волонтерів з ефективними формами та методами превентивної роботи.
3. Налагодження співпраці з центром соціальних служб сім'ї, дітей та молоді, представниками ВНЗ, ЗМІ.
4. Заслуховування виступів провідних спеціалістів стосовно системи профілактичної роботи щодо подолання різноманітних форм агресивної поведінки серед підлітків.

Пропоновані заходи:

- Круглий стіл із групою соціальних педагогів міста на тему: «Життя молоді без наркотиків, алкоголю, тютюну та різних форм прояву нехімічної адикції».
- Командна робота на тему: «Ми проти насильства у школі», «Наше життя в позаурочний час».
- Семінар – тренінг «Профілактика гемблінгу серед підлітків».
- Бесіди з учнями на тему: «Я – повноцінна особистість держави», «Життя без агресії», «Формування відповідальності у статевих взаєминах та підготовка до майбутнього відповідального шлюбу».
- Бесіди з батьками учнів.
- Виготовлення та розповсюдження учнями профілактичних, пропагандистських буклетів «Явище булінгу – руйнація суспільства».
- Проведення занять з фізичного виховання, комп'ютерних технологій.

4. Оцінювальний етап

Критеріями ефективності соціального проекту можна вважати:

- прагнення підлітків до ведення здорового способу життя; обізнаність у негативізмі булінгу та його наслідків;
- узгоджена діяльність членів щодо профілактики булінгу серед підлітків, наявність позитивної спрямованості у професійній діяльності щодо попередження насильницької поведінки учнів;

- сформована громадянська відповідальність за наслідки асоціального способу життя;

- збільшення кількості підлітків, охоплених програмою профілактичної роботи;
- розробка та впровадження ефективних форм та методів роботи, спрямованих на зменшення кількості підлітків, схильних до різного роду проявів агресії;
- збільшення кількості підлітків, які ведуть здоровий та активний спосіб життя.

Волинський національний університет імені Лесі Українки

Додаток Д.

РЕКОМЕНДАЦІ ЩОДО ПРОФІЛАКТИКИ ЦЬКУВАНЬ ТА ЗНИЖЕННЯ ВПЛИВУ БУЛІНГУ

Рекомендації необхідно почати з «поганої» новини, на якій зосереджувалась увага протягом всього дослідження – булінг як явище в цілому побороти неможливо. Він є складовою людської природи та його викорінення аналогічне усуненню усіх форм насилля з людського життя.

Однак, як і у випадку з насиллям, завдання будь-якого суспільства, особливо якщо це стосується захисту прав дитини та формування майбутньої системи цінностей, – зменшити і кількість, і гостроту всіх крайнощів та активно сприяти дитячому колективу ефективно пройти процес формування як індивідуальних «я», так і групових «ми». І в результаті контрольованої соціалізації – прийняття таких соціальних цінностей, які дозволять змінити українське суспільство. Враховуючи те, що цькування носить груповий та масовий характер, то і його подолання має носити комплексний характер.

Тобто включати у себе не лише роботу з окремими дітьми (або – виключно з жертвами), але й – з колективами та суспільством у цілому. Звідси – зниження рівня насилля серед дітей передбачає вплив на різні категорії, які умовно можна поділити на чотири групи:

- діти;
- батьки;
- учителі;
- структури, що відповідають за масове формування суспільних цінностей – йдеться як про державні інститути, так і про засоби масової комунікації.

У процесі подолання шкільного насилля важливим є й урахування вікових особливостей під час подолання булінгу.

Так, якщо для молодших дітей більшу роль відіграють батьки, то відповідно – і основне завдання – це робота з батьками та батьків з дітьми. Для старших дітей – більшу роль відіграють власні колективи, в яких вони беруть участь. Тому для них впливовішими будуть групові заняття та пошук вирішень проблеми через запропоновані власні (зрозуміло контрольовані дорослими) алгоритми. Це не означає те, що інші підходи не спрацьовують. Це лише говорить про те, який з механізмів є ефективнішим для того чи іншого віку.

У кількісному вимірі, тобто залежно від рівня завдань можна виокремити три важливих і одночасних напрямки, які мають одне спільне завдання – подолання насилля у школі: індивідуальний, груповий та загальносуспільний. Індивідуальний підхід

Перший підхід дозволяє вирішити проблему шкільного насилля для однієї дитини. Цей шлях передбачає окрему роботу з жертвою, переслідувачем та свідком.

ЩО РОБИТИ З ЖЕРТВОЮ?

Як правило, батьки починають перейматись цим питанням вже тоді, коли дитина стала вираженою жертвою. Не залежно від рівня насилля в класі, жертва має пройти низку кроків для протистояння насиллю.

1. Основний засіб подолання комплексу жертви у дитини - це підняття її самооцінки. У випадку знущань у школі підняття самооцінки має відбуватись трьома паралельними напрямками.

Особистість. Цей напрямок включає декілька складових.

По-перше, проводиться роз'яснювальна робота, мета якої – пояснити особливості її організму, процесів дорослішання. Це має відбутись для розуміння та прийняття дитиною своїх індивідуальних особливостей (колір волосся, ріст, фізіологічні зміни під час статевого розвитку, інтелектуальні особливості, матеріальний стан тощо).

У контексті цього напрямку важливим є пояснення дитині, що у тому, що відбувається (цькуванні в школі) вона не винна. Є проблема, яку треба вирішувати, але вини – немає! Варто зупинити сніговий ком самокартань та самобичувань дитини - з одного боку. А з іншого – зупинити процес виправдання дитиною поведінки тих, хто її цькує чи нічого не робить для того, щоб зупинити процес знущань.

По-друге, не лише прийняття «я», але й фізичне удосконалення. Насамперед, йдеться про долучення дитини до занять спортом. Йдеться не лише про те, що фізично сильніші діти менш схильні до того, щоб ставати жертвою, але й як засіб внутрішнього – психологічного удосконалення.

Соціальні контакти – дитина для нормального розвитку та виходу із позиції жертви має постійно спілкуватись з однолітками.

По-перше, це передбачає створення сприятливого середовища для дитини, в якому вона буде спроможна налагодити контакти зі своїми однолітками. Батьки мають подбати про те, щоб створити дитині інші (додаткові) соціальні ролі. Йдеться про включення її до інших груп, зокрема - різних форм позашкільної освіти – гуртки, секції, літні табори). Цей підхід дозволить дитині не лише знайти друзів за межами групи, в якій її цькують. Це також сформує у неї уявлення про існування інших ролей (крім «жертви», що була нав'язана їй в одній групі (класі). Та усвідомлення того, що її жертвність не є остаточним її місцем у житті. Тобто, йдеться про подолання у дитини самовідчуття, самопозиціонування її як жертви. Більше того, такі додаткові соціальні ролі дозволять дитині пройти прийнятну соціалізацію та знизять ризики її асоціальних відхилень у майбутньому.

По-друге, соціальні контакти передбачають і формування у дитини соціальних навичок, у тому числі й спілкування з однолітками. Як правило, жертви позбавлені такого спілкування, а тому все більше самоізолюються від колективу. Тому дитину не лише необхідно привести до нового колективу, але й сформувати культуру спілкування – для того, щоб вона могла налагодити контакти. Йдеться про: - навички стресо стійкості, у тому числі й спроможності дитини переносити критичні ситуації без різких емоційних відповідей чи самоізоляції.

Дитина повинна навчитись ігнорувати поодинокі випадки глузування (оскільки вони спрямовуються саме на її реакцію), розрізняти жарти та

образи. Однак, до цього має додатись і розуміння, що ігнорування нападків може бути лише тимчасовою тактикою виходу з конфлікту – як засіб отримання додаткового часу для обдумування подальших дій.

- Необхідно, щоб дитина навчилась відкрито висловлювати незадоволення в разі системного здійснення насилля. Наполягати на своєму. вміти постояти за себе та свої інтереси у скрутних ситуаціях. Дитина не має застрягнути в статусі вічної «жертви», а для цього вона має розуміти свої інтереси та межі свого простору.

Ніхто не вправі порушувати ці межі – головна теза яку повинна усвідомити людина з дитячого віку.

- Формування у дитини навичок командної діяльності. Зокрема, це може відбуватись через залучення її до ігор, і насамперед, – командних. Створення відповідних навичок призведе до збільшення її авторитету в групі саме через залучення до важливих заходів у класі (спортивні, інтелектуальні групові ігри, конкурси, походи тощо). Умовно кажучи, якщо дитина вміє грати у футбол, то і її статус у групі, яка хоча б час від часу грає в цю гру, зростатиме.

- Усвідомлення дитиною того, до кого вона має звернутись у разі вирішення проблем за порадою. Тобто, незалежно від того чи є дитина жертвою, вона має усвідомлювати, що існують «авторитетні дорослі», які допоможуть вийти із ситуації. Інколи дослідники рекомендують спробувати потоваришувати з ініціатором булінгу.

Складно говорити про можливість досягнення цього в короткий термін. Але, у будь-якому випадку, дитина має знайти собі друга, який би змінив горизонтальному рівні підтримати її у складних ситуаціях. Крім того, окремі дослідники радять і псевдоагресивні ігри (пейтбол, лазерні бої), які б дозволяли б дитині виплескувати той негатив, який накопичився під час знущань. Крайнім засобом у сфері налагодження соціальних контактів є переведення дитини до іншої школи. Але така форма зміни соціального оточення дитини обов'язково має застосовуватись в комплексі з іншими. Особливо з формуванням комунікативних навичок. Без цього просте переведення дитини може поглибити проблему. Оскільки до її асоціальності, відсутності комунікативних навичок може додатись і ефект новачка. Тому існують ризики, що і в новому колективі дитина може поновити свій статус «жертви», особливо, коли приниження у старому мали довготривалий характер.

Реалізація дитини – виявити унікальні можливості дитини та розвивати їх. Досягнення в певних сферах дозволять підняти авторитет дитини як для себе, так і в групі. Крім того, в напрямку «реалізація дитини» варто звернути увагу і на навчання. Особливо це стосується тих, хто стає жертвами через те, що не справляється з шкільною програмою. В індивідуальному напрямку важливу роль відіграють і походи до відповідних спеціалістів – дитячих психологів.

Робота з сім'єю. Значною мірою «жертвовність» (віктимність) дитини визначається особливостями виховання дитини. Зокрема, надмірною гіперопікою з боку батьків, які обмежують ініціативу та не дозволяють

дитині самій як акцентувати свої потреби, так і самостійно захищати свої права.

ЩО РОБИТИ З ПЕРЕСЛІДУВАЧАМИ?

В індивідуальній роботі з ініціаторами шкільного насилля перш за все необхідно усвідомити, що ці діти – не злочинці. Тобто, вони можуть або не усвідомлювати наслідків своїх дій, або не бути системними порушниками. І мета роботи з такими дітьми корегувати їх соціальну поведінку, а не просто провести каральні заходи. Більше того, булери можуть мати більші психологічні чи соціальні проблеми, ніж жертви, – у тому числі йдеться й щодо власної самооцінки. Тому застосування виключно каральних заходів може призвести до поширення прихованої або відкладеної агресії в колективі.

Методи індивідуального вирішення проблеми переслідувача.

1. Власне, найголовніше завдання в індивідуальному підході полягає у виявленні тих, хто насправді є джерелом насилля у класі. Проблема значною мірою ускладнюється у колективах, де насилля набуло значних обертів. Справа у тому, що в головного ініціатора можуть бути «послідовники», тобто діти, які прийняли нав'язану насильницьку модель поведінки і задля просування в ієрархії дитячого колективу саме послідовники можуть застосовувати ще більше насилля, ніж сам ініціатор. Однак, найбільша робота має відбуватись саме з ініціатором, оскільки він своєю авторитетною позицією змінить у подальшому і поведінку його послідовників.

2. Роз'яснювальна робота з дитиною. Кожен п'ятий з тих, хто здійснює системне насилля у класі не усвідомлює, що своєю поведінкою він наносить шкоду своїм однокласникам. Роз'яснювальна робота не має містити прямі звинувачення у насиллі. У дитини може включитись захисний механізм і вона не сприйматиме пряму критику своїх дій. Більше того, в разі «прямого нападу» для захисту вона формуватиме обґрунтування своїх дій. І тим самим створюватиме виправдання власного насилля.

Застосування переважно каральних заходів, коли йдеться про некримінальні злочини, може призвести до того, що дитина може розізлитись та затаїти образу на «жертву» з наступним перетворенням цієї образи у жорстокіші заходи. Крім того, в разі каральних засобів, існує вірогідність переростання вираження зневаги у інші – непрямі форми (ігнорування, чутки, опосередковане насилля). Тому, йдеться переважно про проведення не показових покарань, а - роз'яснювальної роботи.

3. **Соціальні контакти.** Як правило, переслідувачі, навіть переведені до інших колективів продовжують ініціювати насилля і у нових умовах. Тому, як і у випадку з жертвою, ініціатор знущань також має навчитись налагоджувати нормальні соціальні контакти. Але для переслідувача важливим є і формування емпатичних навичок. Тобто, його спроможності уявляти себе на місці іншої дитини, розуміти її почуття, його емоції, бажання та дії, внутрішньо співпереживати іншому. Йдеться про зміну комунікативних навичок булера: навчити його слухати та чути інших, спостерігати за діями дітей, аналізувати власні почуття. Також важливо сформувати навички ненасильницького вирішення конфліктів у

переслідувачів (наприклад, через моделювання ситуації та пошуком дитини виходу з неї).

Необхідно звернути увагу на сім'ю. Близько 40% переслідувачів проживають у сім'ях, де насилля є прийнятним явищем. Тому, важливо зрозуміти, в яких умовах проживає дитини та вплинути на її домашнє оточення. У тому числі й з'ясування спроможності старших членів родини здійснювати належним чином свої батьківські права.

Визначити мотиви насильницької поведінки. Необхідно зрозуміти, що підштовхнуло булера стати ініціатором шкільного насилля. Це надзвичайно важливо, оскільки різні типи переслідувачів вимагають різного підходу. Якщо йдеться про тих, хто мають лідерські амбіції, необхідно скерувати їх у конструктивне русло. Тобто – дати їм можливість організувати клас на різні офіційні та неофіційні заходи, включити до напівофіційних структур групи – наприклад, класного чи шкільного самоврядування.

Коли мова йде про тих, хто намагається фізичною силою довести свою зверхність – їх необхідно залучити до спортивних секцій, де вони зможуть проявляти свій потяг до фізичної демонстрації зверхності через спортивні змагання. Якщо йдеться про дітей зі слабким самоконтролем, тобто тих, хто легко збуджується – то необхідно працювати з батьками, які створюють «тепличні» умови для дитини вдома. І звичайно – з психологом.

У разі, якщо переслідувач здійснює насильницькі дії через низку зайнятості (від нудьги), то він повинен бути залучений до позашкільних форм освіти (гуртки, секції). Це дозволило б знизити вплив на поведінку дитини надмірної кількості вільного часу. У випадку, якщо в ініціатора насилля є садистські схильності, то таку дитину однозначно необхідно направляти до психолога, який би коригував її і світосприйняття і дав би оцінку щодо її спроможності перебувати у нормальному колективі. І, залежно від віку, системності та агресивності насилля, контроль щодо переслідувача може бути встановлено з боку правоохоронних органів.

ЩО РОБИТИ ЗІ СПОСТЕРІГАЧАМИ?

Робота зі спостерігачами, на думку більшості дослідників, у тому числі й міжнародних організацій, таких як ВООЗ та ЮНІСЕФ, є однією з ключових для подолання насилля серед дітей. Робота з такими дітьми має включати наступні пункти:

1. Контроль за самооцінкою дітей. Зниження самооцінки може сприяти прийняттю тих норм, які нав'язуються переслідувачем. У тому числі й прийняття насильницької моделі вирішення проблем в цілому та побудови ієрархії в класі чи групі, - зокрема.

2. Донесення думки, що від позиції кожного (індивідуальної позиції) залежить загальна ситуація в класі. Дитина має усвідомлювати, що вона не мусить приєднуватись до процесу знущань у колективі. Більше того, зупинити сам процес можна через демонстрацію негативного ставлення до цькування (як активне – публічне висловлення своєї незгоди, так і пасивне – відсутність вербальної реакції підтримки булера (сміх, приєднання до знущань) під час його дій.

3. Формування культури втручання в процес насилля. Дитина має реально оцінювати небезпеки, які їй погрожують, тому і втручання може бути різним: від прямого – розборонити у разі фізичного насилля, до опосередкованого – закріплення дієвості інституту скарг у школі. Як показує досвід, саме спостерігачі виступають основним джерелом інформації для дорослих про випадки насилля у колективі.

Індивідуальний підхід може знизити ризики для конкретної дитини. Однак, необхідно враховувати, що застосування виключно індивідуального підходу не призведе до:

- а) подолання переслідувань у колективі;
- б) усунення дитини з самого процесу булінгу.

Індивідуальний підхід може змінити роль дитини в колективі (зі статусу жертви чи зі статусу переслідувача). Але він не вирішує проблему в цілому, а лише створює умови для соціальної мобільності для однієї дитини: вертикальну (зміна ролі в межах ієрархії однієї групи) чи горизонтальну (переведення до іншого класу, школи). Водночас, індивідуальний підхід обов'язково має бути складовим процесу подолання цькування, - оскільки йдеться, насамперед, про найбільш психологічно вразливу групу дітей, – як жертв, так і ініціаторів терору.

Груповий підхід. Другий підхід – груповий – має на меті зменшити застосування насилля дітьми у межах однієї групи. Цей підхід передбачає проведення групових акцій, під час яких дітям у ненав'язливій формі засуджуватимуться акти насилля взагалі, вказуватиметься до чого вони призводитимуть. Цей підхід передбачає активне включення у діяльність групи – але як медіатора – дорослого. Йдеться про вчителів, психологів чи інших спеціалістів.

Груповий підхід включає у себе:

1. Позашкільні заняття з класом (проведення змагань, походи).

Йдеться про пошук нових форм створення цінностей «корпоративної етики», доцентрових тенденцій у групі не через фактор деструкції (протистояння групи та «жертви»), а через внутрішню єдність (конструктивні важелі). Цей підхід ефективний також тому, що частина дітей займаються знущаннями у школі від нудьги. А відповідно – залучення дітей до позашкільних форм спільної чи індивідуальної діяльності як засобу подолання проблеми «вільного часу». Якщо клас зайнятий конструктивною роботою, то діти відволікаються на щось інше, крім «боротьби за владу».

Позашкільна діяльність класу дозволить проводити зміну ролей – тобто залучати весь колектив, включаючи і жертв, до різних заходів (походи, спектаклі, спортивні ігри, інтелектуальні конкурси). Зміна ситуації дозволяє іншим учням проявити свої сильні сторони та «приміряти» у межах тієї ж групи інші соціальні ролі. Тобто, представити себе і групі, і собі в новій, цікавій, авторитетній для групи якості.

2. Роз'яснення класу (групи) поняття булінгу як явища. Ця складова важлива, оскільки для багатьох дітей психологічний терор проти однокласників може розглядатись як жарт. Тому важливо проводити класні години, на яких називати речі (шкільне насилля, а не жарт) своїми іменами.

3. *Розвивати та закріплювати у дітей (особливо – стосується свідків) впевненість щодо необхідності захищати і свої межі, і межі слабших (жертви). У дітей має сформуватись розуміння, що цінності справедливості мають будуватись виходячи з інтересів усієї групи, а не лише тих хто ініціює насилля.*

Зокрема, на класні години, присвячені темам насилля, можна запрошувати експертів (психологів, соціальних працівників, поліцейських), які мають пояснювати як діяти у тій чи іншій ситуації. Тобто, йдеться не лише про внутрішні спроможності вирішити насилля, але й про формування у дитини алгоритму – як діяти? до яких служб можна звернутись у випадках насилля?

4. *Формування емпатії в групі та спроможності контролювати свої почуття.* Під час групових занять варто зосередити увагу на формуванні у підлітків спроможності висловлювати словами те, що вони відчують, свої почуття. Для багатьох дітей це дуже складно (алекситимія — неспроможність визначити та описати власні емоції). Діти бояться не лише наслідків емоцій, а й самих емоцій. Але, якщо можна словами описати ситуацію (у тому числі й переживання), то дитина раціонально визначає проблему. Після цього й сама загроза і раціонально, і емоційно не сприймається як критична.

До групового підходу мають залучатись батьки. Йдеться як про проведення тематичних батьківських зборів, на яких буде роз'яснюватись проблема булінгу та потенційна роль сім'ї в її вирішенні. Робота з батьками може пересікатись з роботою з дітьми. Зокрема, саме діти можуть демонструвати батькам сценки чи презентації, які б стосувались насилля у школі та засобів протистояння йому.

На зустрічі з батьками, як і з учнями, можна запрошувати різних експертів з подолання насилля у школі та сім'ї. Справа у тому, що у нас і дорослі часто не розуміють в які служби можна звертатись у разі виникнення проблеми.

5. *Формування у дітей навичок антибулінгової поведінки.* У цьому контексті важливо привчити дітей обдуманно сприймати ті норми, які нав'язуються у групі та – вчити потенційній можливості опонувати без насилля. Тому важливою складовою діяльністю з групою є проведення дискусії в класі – у тому числі й обговорення проблем, не пов'язаних зі знущаннями. Це дозволяє сформувати у дітей навички відстоювання своєї позиції та спілкування з опонентами без застосування психологічного чи фізичного насилля.

Профілактична робота з батьківською громадськістю та з педагогічним колективом

(Рекомендації міністерства освіти і науки: Запобігання та протидія насильству, Київ, 2018, 86с.)

Педагогічний колектив повинен надавати батькам інформаційну підтримку, навчати і консультувати їх з питань виховання дітей без застосування насильства і розвитку у них особистісних і соціальних (життєвих) навичок з метою профілактики насильницької або віктимної поведінки.

До того ж можна використовувати такі форми роботи з батьками, як: батьківсько-вчительська конференція, сімейний клуб, конференція батьків (матерів), тренінги з проблем виховання дітей, конкурси на кращого з батьків або сім'ю, спільні творчі та спортивні заходи (свята, фестивалі, походи, спортивні змагання) та ін.

Також робота з батьківською громадськістю передбачає використання як просвітницьких форм і методів роботи, так і практичних занять, наприклад:

1) батьківські збори – робота з колективом батьків. Це форма організації спільної діяльності батьків, учителів, практичного психолога та соціального педагога, яка передбачає їх спілкування щоб, обговорити актуальні питання навчання і виховання, ухвалення рішень;

2) консультації – форма роботи з батьками, яка передбачає надання фахівцями психологічної служби допомоги батькам із різних проблем родинного виховання;

3) педагогічний консилиум – форма спілкування учнів, учителів, фахівців психологічної служби закладу освіти та батьків, метою якої є: цілісне, різнобічне вивчення особистості учня, вироблення єдиної педагогічної позиції; визначення головних напрямів удосконалення виховного процесу зусиллями вчителів, батьків, самого учня; тренінги спілкування, методики оволодіння аутотренінгом;

4) лекція – послідовний монологічний виклад узагальнених знань (лекція-інструктаж, лекція-показ, лекція-репортаж, науково-популярна);

5) семінар – активна форма просвіти батьків. Передбачає попередню самостійну роботу батьків і вчителів з вивчення літератури, підготовка виступів, доповідей, тез, запитань.

Поряд з груповими формами роботи учителі можуть використовувати також і індивідуальні форми спілкування з батьками, такі як консультація, бесіда, телефонна розмова, відвідування сім'ї, спільна зустріч з батьками і фахівцями (психологом, соціальним педагогом, медичним працівником, уповноваженим з прав дитини).

На допомогу батькам можна підготувати інформаційні матеріали:

- сформувані тематичну бібліотеку книг, посібників, відеофільмів, нормативних документів закладу освіти з питань профілактики насильства;

- підготувати пам'ятки щодо безконфліктного спілкування з дітьми, визначення ознак насильства і знущань над дитиною та її агресивної поведінки;

- скласти буклети з алгоритмами дій в разі порушення прав дитини або вчинення насильства щодо неї в закладі освіти та контактними даними організацій, куди можна звернутися за допомогою.

Під час підготовки до зустрічей з батьками можна використати орієнтовні тематики питань для обговорення (теми для обговорення з батьками вибираються відповідно з віком учнів).

Залежно від цього одні і ті ж питання можуть розглядатися в різному обсязі і контексті).

Орієнтовна тематика питань для обговорення:

Загальне уявлення про насильство, його види та форми прояву:

- Фізичне і психологічне насильство, дискримінація: як вони проявляються і як їм протистояти.

- Вимагання, булінг і кібербулінг: як вони проявляються і як їм протистояти.

- Гендерне та сексуальне насильство: як вони проявляються і як їм протистояти.

- Нехтування основними потребами дитини (підлітка) і як цього не допустити.

Насильство вдома і в закладі освіти.

- Наслідки насильства, його вплив на психічне і фізичне здоров'я, і соціалізацію, навчання дитини (підлітка).

- Причини і фактори насильства. Моделювання ситуацій, що викликають насильство.

Протидія насильству в закладі освіти:

- Політика закладу освіти щодо насильства, роль батьків у її реалізації.

Правила поведінки здобувачів освіти та працівників закладу освіти.

- Створення і збереження безпечного і психологічно комфортного середовища в закладі освіти.

Виховання дитини (підлітка):

- Стилi сімейного виховання та їх вплив на розвиток, формування характеру, соціалізацію дитини (підлітка) і успіхи у навчанні.

- Як любити дитину (підлітка).

- Як критикувати дитину (підлітка) і не приклеювати ярлики.

- Як навчити дитину правилам спілкування і взаємодії.

- Як навчити дитину (підлітка) керувати почуттями та емоціями.

- Як поговорити з дитиною (підлітком) про шкільне життя.

- Як допомогти дитині (підлітку) у виборі друзів.

- Як будувати і підтримувати відносини з однолітками.

- Як реагувати на насильство і вести себе в конфліктних ситуаціях.

- Як допомогти дитині (підлітку) стати впевненішим.

Виявлення негараздів та допомога дитині (підлітку) в конфліктній ситуації:

- Ознаки (симптоми) насильства щодо дитини (підлітка) та агресивної поведінки.
- Дії батьків у випадку вчинення насильства стосовно дитини (підлітка) або порушення її/його прав в закладі освіти.
- Куди можна звернутися за допомогою дитині (підлітку), яка/який пережила/в насильство або у разі порушення її/його прав.
- Батьківський досвід профілактики насильства та допомоги дітям (підліткам), які зіткнулися з насильством.

Профілактична робота з педагогічним колективом

Одночасно робота з профілактики насильства повинна проводитися з педагогічними працівниками та батьківською громадськістю.

Для роботи з педагогічним колективом психологам, соціальним педагогам необхідно брати участь у роботі тематичних педагогічних нарад, на яких робити повідомлення про інноваційні технології навчально-виховного процесу, інтегрування в педагогічну практику останніх досягнень педагогіки та психології з питань навчання та виховання учнів різних вікових категорій, проводити психологічний супровід молодих вчителів, а також роботу з профілактики емоційного вигорання.

Для ефективної протидії насильству керівники, педагогічні працівники закладу освіти повинні володіти інформацією про насильство в освітньому середовищі, знати його причини, форми прояву і наслідки, розуміти важливість своєї особистої участі і міру відповідальності у вирішенні проблеми насильства в закладі освіти та мати необхідні для цього інструменти – посадові інструкції, алгоритми дій, технології ведення випадку від виявлення і реєстрації до надання допомоги.

Ефективній роботі щодо протидії насильству будуть сприяти проведення:

□ психологічних студій з педагогічними колективами, спрямованих на пошук ефективних методик роботи з учнями, для формування в них небайдужого ставлення до осіб, які постраждали від насильства;

□ семінарів-практикумів, методичних об'єднань, круглих столів, тренінгів, лекцій, конференцій, бесід з питань нетерпимого ставлення до насильницьких моделей поведінки, небайдужого ставлення до осіб, які постраждали від домашнього насильства на орієнтовні теми: «Я, мої права та обов'язки», «Життєві цінності», «Формування життєвої компетентності», «Що таке насильство? Як себе захистити?», «Комунікативна культура», «Агресивна поведінка, її причини і наслідки», «Конфлікти в учнівському середовищі: причини виникнення, шляхи запобігання та розв'язання», «Як навчитися бути асертивним/асертивною», «Вчимося протистояти впливу», «Складні обставини в житті людини: як пережити?», «Запобігання та профілактика стресів», «Права людини у контексті запобігання та протидії домашньому насильству», «Взаємодія суб'єктів, що здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству», «Базові навички медіатора шкільної служби порозуміння» тощо;

□ масових заходів в рамках акції «16 днів проти насильства»: конкурси плакатів та колажів на тему: «Світ без насильства», виставки та

презентації творчих робіт учнів на тему: «Суспільство проти насильства», флеш-моб «Ми – проти насильства!» тощо;

□ проведення соціально-психологічних досліджень серед здобувачів освіти з метою вивчення проблем підліткового насильства та розробка рекомендацій для попередження фактів психологічного розладу, агресивності та жорстокості серед неповнолітніх;

□ надання консультаційної допомоги педагогічним працівникам із питань запобігання і протидії насильству;

□ розповсюдження інформаційних буклетів «Насильство над дитиною: причини і наслідки», «Як виховувати дитину без покарань», «Чому батьки чинять насильство?», «Виховуємо прикладом», «Виховання дитини: як вибрати оптимальний стиль?», експертизованих відеороликів та відеофільмів тощо;

□ використання емпатійного спілкування у подоланні конфліктів та впровадження відновних практик для вирішення конфліктних ситуацій в учнівському середовищі;

□ організація діяльності шкільних служб порозуміння, роботи з ведення «Живих журналів» (блогів) з питань профілактики домашнього насильства; роботи «Скриньок довіри» та опрацювання запитів учасників освітнього процесу, у тому числі щодо проблеми домашнього насильства;

□ систематичне ознайомлення педагогічних працівників з алгоритмом дій у випадку виявлення домашнього насильства або загрози вчинення насильства щодо дітей;

□ напрацювання напрямів розв'язання проблем, пов'язаних із формуванням у здобувачів освіти нетерпимого ставлення до насильницьких моделей поведінки, небайдужого ставлення до осіб, які постраждали від домашнього насильства, під час роботи інтервізійних груп практичних психологів та соціальних педагогів;

□ висвітлення теми в інтернет-джерелах (на власних сайтах, блогах).

ПАМ'ЯТКА ШКОЛЯРУ

Привіт, Друже!

Чи знаєш ти, як захистити себе і своїх друзів?

Чого ти можеш вимагати від директора школи, вчителів і батьків?

За що несеш відповідальність перед Законом?

Ознайомся з цією пам'яткою,

Дізнайся про свої права і обов'язки вже сьогодні!

Від самого народження ти маєш право:

на життя:

ніхто не може позбавити тебе життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань;

на охорону здоров'я:

ти можеш звернутися за безплатною кваліфікованою правовою медичною допомогою до закладів охорони здоров'я;

на свободу та особисту недоторканість:

тебе ніхто не може заарештувати або тримати під вартою інакше як за рішенням суду. Однак, якщо тобі вже виповнилося 14 років і має місце тяжкий злочин, відносно тебе може застосовуватися тримання під вартою як тимчасовий запобіжний захід. Якщо протягом 3 діб з моменту затримання тобі не вручено рішення суду про тримання під вартою, тебе повинні негайно звільнити;

на освіту:

ти маєш право безкоштовно отримувати освіту у дошкільному, загальноосвітньому, професійно-технічному, вищих навчальних закладах державної і комунальної форм власності, а також на отримання державної стипендії;

на майно:

майно, яке тобі придбали батьки для навчання, виховання (одяг, іграшки, книги, музичні інструменти, спортивне обладнання тощо), є твоєю власністю. Якщо тобі від 10 до 14 років, належним тобі майном управляють батьки. Якщо тобі від 14 до 18 років, ти маєш право вчиняти будь-які угоди, навіть купівлі-продажу транспортного засобу і нерухомого майна, але за письмовою нотаріально посвідченою згодою батьків або з дозволу органу опіки і піклування;

на працю:

якщо тобі вже виповнилось 14 років, ти за згодою одного з батьків можеш працювати у вільний від навчання час (наприклад на канікулах), але лише після попереднього медичного огляду. Якщо тобі вже виповнилось 15 років та коли ти маєш згоду одного із батьків, тебе також можуть прийняти на роботу. Самостійно ти можеш влаштуватись на роботу, якщо тобі уже виповнилось 16 років. Ти маєш право на належні, безпечні і здорові умови праці, на заробітну плату, не нижчу від визначеної законом;

на відпочинок:

ти маєш можливість у вільний від навчання або роботи (якщо ти вже працюєш) час відпочивати, тобто займатись своїми улюбленими справами

(грати в футбол, ходити в кіно). Якщо ти вже працюєш, тобі повинна бути надана щорічна відпустка в літній час або за твоїм бажанням у будь-яку іншу пору року;

на повагу до своєї гідності та захист від усіх форм насильства

будь-яка людина, ким би вона не була (одним із твоїх батьків, однолітків, вчителів, сусідів) не має права поводитись з тобою жорстоко, принижувати твою гідність, експлуатувати, включаючи сексуальні зловживання, втягнення у злочинну діяльність, залучення до вживання алкоголю, наркотичних засобів і психотропних речовин; використання для створення та розповсюдження порнографічних матеріалів, примушування до проституції, жебрацтва, бродяжництва, втягнення до азартних ігор тощо.

Захист прав дитини – це, перш за все, завдання держави!

Будь-яка людина, ким би вона не була (одним із твоїх батьків, однолітків, вчителів, сусідів), не має права поводитись з тобою брутально, принижувати твою гідність. В разі, якщо з тобою таке трапилось, ти маєш право звернутись до державних органів за допомогою! (Стаття 16 Конвенції ООН про права дитини визначає, що жодна дитина не може бути об'єктом незаконного посягання на її честь і гідність. Дитина має право на захист закону від такого втручання або посягання).

Ти – людина!

Ніхто і нічим не може виправдати жорстоке поводження з тобою, наприклад, побиття, знущання. Навіть якщо таким чином тебе виховують батьки, вчителі чи старші діти. Жорстоке, нелюдське, таке, що принижує твою гідність, поводження чи покарання – це порушення твоїх прав. (Статтями 28, 52 Конституції України встановлено, що ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність поводженню чи покаранню).

Ти маєш право на свободу, особисту недоторканність

Ти можеш вільно виражати свої думки та погляди, не боячись бути покараним за це. Разом з тим, ти маєш пам'ятати, що твої відносини з батьками, вчителями, однолітками мають ґрунтуватися на взаємоповазі і справедливості, виключаючи приниження честі та гідності. (Стаття 10 Закону України «Про охорону дитинства» гарантує кожній дитині право на свободу, особисту недоторканність та захист гідності. Дисципліна і порядок у сім'ї, навчальних та інших дитячих закладах мають забезпечуватися на принципах, що ґрунтуються на взаємоповазі, справедливості і виключають приниження честі та гідності дитини).

Держава зобов'язана захищати твої права:

Якщо хтось (учні, вчителі або навіть батьки) вчиняє над тобою будь-яке насильство, принижує тебе чи ображає, ти повинен звернутися зі скаргою про порушення твоїх прав до органу опіки і піклування; служби у справах дітей; центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді; закладів охорони здоров'я; органів та установ освіти; відділів міліції, а також через представників – до суду. (Статтею 10 Закону України «Про охорону дитинства» встановлено, що діти мають право особисто звернутися до органу опіки та піклування, служби у справах дітей, центрів соціальних служб для

сім'ї, дітей та молоді, інших уповноважених органів за захистом своїх прав, свобод і законних інтересів та зі скаргами про їх порушення).

За твою безпеку в школі відповідає директор:

Якщо директор школи не забезпечить безпечні та нешкідливі умови для навчання, праці та виховання учнів у навчальному закладі, то він нестиме за це відповідальність відповідно до чинного законодавства. (Статтею 26 Закону України «Про освіту» встановлено, що забезпечення безпечних і нешкідливих умов навчання, праці та виховання у навчальних закладах покладається на їх власника або уповноважений ним орган, керівника навчального закладу).

Вчителі зобов'язані поважати і захищати тебе:

Вчителі та інші працівники школи повинні з повагою ставитись до тебе і не повинні вдаватись до покарань, що принижують твою гідність, зокрема таких, як словесні приниження, ставлення учня в куток, побиття тощо. Також вони повинні захищати тебе від погроз та фізичного насильства з боку інших осіб, в тому числі твоїх однолітків і батьків, і запобігати вживанню дітьми алкоголю, наркотиків, іншим шкідливим звичкам. (Стаття 56 Закону України «Про освіту» зобов'язує педагогічних та науково-педагогічних працівників додержувати педагогічної етики, моралі, поважати гідність дитини, учня, студента; захищати дітей, молодь від будь-яких форм фізичного або психічного насильства, запобігати вживанню ними алкоголю, наркотиків, іншим шкідливим звичкам).

За ненадання тобі допомоги вчитель відповідатиме перед законом

Вчителі та керівництво школи несуть відповідальність перед законом, якщо вони порушують твої права. Якщо ти звернувся до вчителя для того, щоб захиститись від фізичного та психічного насильства, а він залишив це без уваги – за це його може бути притягнуто до відповідальності. (Статтею 47 Закону України «Про загальну середню освіту» встановлено, що посадові особи і громадяни, винні у порушенні законодавства про загальну середню освіту, несуть відповідальність і порядку, встановленому законами України).

Пам'ятай про свою відповідальність перед законом!

До 14 років ти не несеш відповідальності за заподіяну матеріальну шкоду – її несуть твої батьки або інші особи, під наглядом яких ти знаходишся. Саме вони мають відшкодувати шкоду, яку ти завдав майну іншої людини. Якщо ти завдав шкоди спільно з однолітком, її відшкодування покладається на ваших батьків у відповідних частках.

З 14 років ти відповідаєш за завдану шкоду самостійно у повному обсязі!

Якщо тобі 16 років, тебе можуть притягнути до адміністративної відповідальності!

З 14 років ти несеш кримінальну відповідальність за тяжкі злочини, за інші – починаючи з 16 років.

За вчинені злочини до тебе можуть застосувати:

- штраф – якщо у неповнолітнього є самостійний дохід, власні кошти або майно;

- громадські роботи – призначаються неповнолітньому у віці від 16 до 18 років і полягають у виконанні робіт у вільний від навчання чи основної роботи час;
- виправні роботи – призначаються неповнолітньому у віці від 16 до 18 років за місцем роботи;
- арешт – полягає у триманні неповнолітнього, який на момент постановлення вироку досяг 16 років, в умовах ізоляції у спеціально пристосованих установах;
- позбавлення волі на певний строк – відбування покарання у спеціальних виховних установах.